

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

Άρθρα

**Χρίστος Παπαθεοδώρου,
Στέφανος Παπαναστασίου**

Γονεϊκό υπόβαθρο και εισόδημα των ατόμων
σε πρότυπα κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη

Κοφινά Σταυρούλα, Φερώνας Ανδρέας

Παιδική Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα
μέσα από την εμπειρία των παιδιών

Κυριακή Λαμπροπούλου

Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο:
από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά

Βιβλιοκριτικές

Αγγελική Αθανασοπούλου

Μήνη, Π., Γεωργιάδη, Κ., Πιπινιά, Ι. και Σταυρακοπούλου, Α. (επ.), 2020.
Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις
στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας). Αθήνα: Παπαζήσης.

Καλλιόπη Σπανού

Στρατηγάκη, Μ. (2021). Πολιτικές Ισότητας των Φύλων. ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα.
Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Εκδότης

Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής

Υπεύθυνοι έκδοσης (editors)

Χριστόφορος Σκαμνάκης

Επιστημονική Επιτροπή

- Μαρίνα Αγγελάκη (Επ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)
Αγγελική Αθανασοπούλου (ΕΔΙΠ, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Θανάσης Αλεξίου (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου)
Βασίλης Ασημακόπουλος (Εντεταλμένος Διδασκαλίας Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Βασίλης Αράπογλου (Αν. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)
Δημήτρης Βενιέρης (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)
Διονύσης Γράβαρης (Ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Κώστας Δημούλας (Αν. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Κώστας Δικαίος (Αν. Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Κώστας Ελευθερίου (Επ. Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Αγγελική Καζάνη (Μεταδιδάκτορας Ερευνήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Μαρία Καραμεσίνη (Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Δημήτρης Κατσορίδας (Δρ. Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστημίου Αιγαίου)
Απόστολος Καψάλης (Δρ. Εργασιακών σχέσεων, Διδάσκων Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Γιάννης Κουζής (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Ευάγγελος Κουμαριανός (Επ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Νίκος Κουραχάνης (Επ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος (Επ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Μαρία Μητροσύλη (Επ. Καθηγήτρια, ΤΕΙ Αθήνας)
Χρήστος Μπάγκαβος (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Αντώνης Μωυσίδης (Ομ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Χαράλαμπος Οικονόμου (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Δέσποινα Παπαδοπούλου (Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Χρήστος Παπαθεοδώρου (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Στέφανος Παπαναστασίου (Επ. Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Ελένη Πρόκου (Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Σάββας Ρομπόλης (Ομ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Χριστόφορος Σκαμνάκης (Επ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Μάνος Σπυριδάκης (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)
Γιώργος Σταμέλος (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών)
Μαρία Στρατηγάκη (Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Αριστομένης Συγγελάκης (Εντεταλμένος Διδασκαλίας Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου)
Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Καθηγητής, ΕΚΠΑ)
Χρυσάνθος Τάσσης (Επ. Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Ανδρέας Φερώνας (Αν. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)
Ιορδάνης Ψημμένος (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Γραμματεία Σύνταξης

Αγγελική Καζάνη

ISSN: 2241-8652

ΤΕΥΧΟΣ 17, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022

C o n t e n t s

Χρίστος Παπαθεοδώρου, Στέφανος Παπαναστασίου

Γονεϊκό υπόβαθρο και εισόδημα των ατόμων σε πρότυπα κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη.....5

Κοφινά Σταυρούλα, Φερώνας Ανδρέας

Παιδική Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα μέσα από την εμπειρία των παιδιών..... 15

Κυριακή Λαμπροπούλου

Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά 35

Βιβλιοκριτικές

Αγγελική Αθανασοπούλου

Μήνη, Π., Γεωργιάδη, Κ., Πιπινιά, Ι. και Σταυρακοπούλου, Ά. (επ.), 2020.
Υππρέτριες & Υππρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας). Αθήνα: Παπαζήσης. 56

Καλλιόπη Σπανού

Στρατηγάκη, Μ. (2021). *Πολιτικές Ισότητας των Φύλων. ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα*. Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ..... 60

Γονεϊκό υπόβαθρο και εισόδημα των ατόμων σε πρότυπα κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη

Χρίστος Παπαθεοδώρου

Καθηγητής Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών.

Στέφανος Παπαναστασίου

Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής Πολιτικής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Περίληψη

Σε αντίθεση με συμβατικές προσεγγίσεις, στο άρθρο αυτό διερευνάται η αναπαραγωγή της ανισότητας, εστιάζοντας στην επίδραση του κοινωνικού κράτους στην κοινωνική κινητικότητα από διαγενεακή σκοπιά. Αξιοποιώντας εναλλακτικές τεχνικές αναλύουμε δεδομένα της EU-SILC για να εξετάσουμε τη συσχέτιση των κοινωνικοοικονομικών επιτευγμάτων μεταξύ γονέων και παιδιών. Η ανάλυση αναδεικνύει τη σημασία του κοινωνικού κράτους για τις εκβάσεις διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας στις χώρες της Ευρώπης.

Λέξεις κλειδιά: Διαγενεακή κινητικότητα, γονεϊκό υπόβαθρο, τύποι κοινωνικού κράτους, ανισότητα, Ευρώπη

Abstract

Contrary to conventional perspectives, we investigate in this paper the reproduction of inequality, focusing on the welfare state effect on social mobility from an intergenerational point of view. Utilizing alternative techniques we analyze EU-SILC data to examine the correlation of socioeconomic attainments between parents and children. The analysis highlights the significance of the welfare state for intergenerational social mobility outcomes in European countries.

Keywords: Intergenerational mobility, parental background, welfare state types, inequality, Europe

1. Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό διερευνούμε τη διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα σε ευρωπαϊκές χώρες, στοχεύοντας να δείξουμε τους αιτιώδεις μηχανισμούς με τους οποίους η ανισότητα και η φτώχεια αναπαράγονται στις σύγχρονες κοινωνίες. Εξετάζουμε θεωρητικές και εμπειρικές διαστάσεις και προσφέρουμε εκτιμήσεις για τη συσχέτιση των κοινωνικοοικονομικών επιτευγμάτων μεταξύ γονέων και παιδιών στο πλαίσιο των τεσσάρων τύπων κοινωνικού κράτους. Αντιμετωπίζουμε κριτικά συμβατικές προσεγγίσεις που αποδίδουν τις εκβάσεις κινητικότητας σε ατομικά χαρακτηριστικά και ως συνέπεια ατομικών επιλογών για την επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο.

Αντίθετα, εστιάζουμε στον ρόλο του συστήματος κοινωνικής προστασίας ως κεντρικού δομικού παράγοντα στη διανομή των πόρων και την κοινωνική ευημερία στην σύγχρονες κοινωνίες, και κατά συνέπεια στη διαμόρφωση των προτύπων διαγενεακής κινητικότητας. Συνοψίζοντας, ο βασικός στόχος με το άρθρο αυτό είναι να δείξουμε τις διαφορές στην ένταση της διαγενεακής κινητικότητας με βάση τους τέσσερις τύπους κράτους ευημερίας που αναπτύχθηκαν στις χώρες της Ευρώπης.

Η διαγενεακή κινητικότητα αντανακλά τον βαθμό στον οποίο τα παιδιά μετακινούνται προς τα πάνω ή προς τα κάτω στην κοινωνική κλίμακα σε σχέση με τους γονείς τους (Causa, Dantan & Johansson, 2009, Causa and Johansson, 2009, OECD, 2010). Επιπρόσθετα, αποτυπώνει το πόσο τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των ατόμων (σε σχέση με το εισόδημα, τον πλούτο, το επάγγελμα ή την εκπαίδευση) μεταβιβάζονται μεταξύ των γενεών (Black & Devereux, 2011). Όπως δείχνουν σχετικές μελέτες, η διαγενεακή κινητικότητα είναι πολύ περιορισμένη στα χαμηλά εισοδήματα (sticky floors) και πολύ εκτεταμένη στα υψηλά εισοδήματα (sticky ceilings) (OECD, 2018).

Ο βασικότερος μηχανισμός που επηρεάζει τη διαγενεακή μεταβίβαση πλεονεκτημάτων ή μειονεκτημάτων είναι η οικογένεια προέλευσης (Παπαθεοδώρου & Παπαναστασίου, 2016; Papanastasiou & Paratheodorou, 2018). Μέσω της γονεϊκής επένδυσης, το εισόδημα διαμορφώνει τα κοινωνικοοικονομικά επιτεύγματα των ατόμων (Corak, 2013). Αξίζει και μόνο να αναφερθεί ότι το εισόδημα εμφανίζεται να ερμηνεύει από μόνο του το 76% της διακύμανσης της διαγενεακής κινητικότητας σε ανεπτυγμένες χώρες (Corak, 2011).

Το άρθρο δομείται ως εξής: Στη επόμενη ενότητα παρουσιάζουμε βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις και εννοιολογικές διαστάσεις της διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας. Στην συνέχεια συνοψίζουμε τα δεδομένα και τη μεθοδολογία που χρησιμοποιούμε στην ανάλυση. Μετά εξετάζουμε εμπειρικά τη δυναμική της διαγενεακής κινητικότητας μεταξύ των προτύπων κοινωνικού κράτους στην ΕΕ-15. Τέλος, συνοψίζουμε τα εμπειρικά ευρήματα και καταλήγουμε με ορισμένα συμπεράσματα.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις

Διακρίνονται δύο κύριες σχολές σκέψης με διαμετρικά αντίθετες προσεγγίσεις γύρω από τη διαγενεακή κινητικότητα: ο λειτουργισμός και ο δομισμός. Η πρώτη αντλεί από την εργασία των Becker και Tomes για την επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο (1979; 1986). Η θεώρηση αυτή αποδίδει τη διαγενεακή στασιμότητα στην έλλειψη γονεϊκών επενδύσεων στην εκπαίδευση των παιδιών.

Η προσέγγιση αυτή έχει προκαλέσει μεγάλη απήχηση και ως αποτέλεσμα η μερίδα του λέοντος των πόρων για την καταπολέμηση της φτώχειας δίνεται σε πολιτικές εκπαίδευσης, κατάρτισης, δια βίου μάθησης, κλπ. Έτσι, η εκπαίδευση κέρδισε την αναγνώριση του «μεγάλου εξισωτή» των συνθηκών των ατόμων. Αντίθετα, οι προσεγγίσεις για τη σημασία της εκπαίδευσης στην κοινωνική κινητικότητα των ατόμων τίθενται υπό αμφισβήτηση από στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις (Borgna, 2019). Οι προσεγγίσεις αυτές υποστηρίζουν ότι το επάγγελμα εμφανίζεται να έχει εντονότερη επίδραση απ' ό,τι η εκπαίδευση στη διαμόρφωση των μελλοντικών αποτελεσμάτων των ατόμων (Breen & Jonsson, 2005; Erikson & Goldthorpe, 1992).

Η μελέτη της διαγενεακής κινητικότητας από τη σκοπιά των προτύπων κοινωνικού κράτους δεν έχει αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό, αλλά οι μελέτες μέχρι στιγμής διαπιστώνουν ότι υπάρχει σχέση μεταξύ του τρόπου οργάνωσης του συστήματος κοινωνικής προστασίας και της διαγενεακής κινητικότητας (Papanastasiou, Papatheodorou and Petmesidou, 2016). Αντλώντας από τη μεθοδολογία των Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου (2004; 2005) που βασίζεται στην τυπολογία του Esping-Andersen (1990) και τη σχετική συζήτηση για το σύστημα κοινωνικής προστασίας που έχουν αναπτύξει οι χώρες της νότιας Ευρώπης (Liebfried, 1993; Ferrera, 1996), ο Πίνακας 1 συνοψίζει την κατηγοριοποίηση συγκεκριμένων χωρών της Ευρώπης σε διακριτά και βαθιά εδραιωμένα πρότυπα κοινωνικού κράτους.

Τα βασικά χαρακτηριστικά των διαφόρων τύπων κοινωνικού κράτους μπορούν να συνοψισθούν ως εξής (Παπαθεοδώρου et al, 2008; Papanastasiou & Papatheodorou, 2018): Το Σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος χαρακτηρίζει τις σκανδιναβικές χώρες και την Ολλανδία. Έχει εκτεταμένο ρόλο και προσφέρει καθολικές παροχές βάσει της ιδιότητας του πολίτη. Το Φιλελεύθερο κοινωνικό κράτος αναπτύχθηκε κυρίως στις αγγλοσαξονικές χώρες. Παρεμβαίνει μόνο όταν η αγορά ή η οικογένεια αποτυγχάνει και προσφέρει στοχευμένες πολιτικές με βάση τον έλεγχο πόρων των δικαιούχων. Το Συντηρητικό-Κορπορατιστικό κοινωνικό κράτος χαρακτηρίζει τις χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης (πχ. Γερμανία, Γαλλία) και έχει εκτεταμένο ρόλο, αλλά το δικαίωμα για κοινωνική προστασία βασίζεται στην επαγγελματική κατάσταση των ατόμων. Το κοινωνικό κράτος της νότιας Ευρώπης διέπεται από περιορισμένες λειτουργίες, κενά στην αναπλήρωση εισοδήματος, με την οικογένεια και τα συγγενικά δίκτυα να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική προστασία. Επιπρόσθετα, υπάρχει υπερπροστασία του κινδύνου της τρίτης ηλικίας, πλατιά πελατειακά δίκτυα και πόλωση (insiders/outsiders). Η ανάλυση επικεντρώνεται στις παλαιότερες 15 χώρες μέλη της ΕΕ (το Λουξεμβούργο έμεινε εκτός ανάλυσης λόγω του μικρού πληθυσμού και των πολύ υψηλών εισοδημάτων), καθώς υπάρχει μια μακρόχρονη ακαδημαϊκή συζήτηση και συμφωνία για το σύστημα κοινωνικής προστασίας που έχει αναπτυχθεί σε αυτές. Με αυτό τον τρόπο ήταν ευκολότερο να τις ομαδοποιήσουμε σε διακριτά πρότυπα κοινωνικού κράτους.

Πίνακας 1. Ομαδοποίηση των ευρωπαϊκών χωρών σε καθεστώτα ευημερίας

Τύποι κοινωνικού κράτους	Σοσιαλδημοκρατικό	Συντηρητικό - Κορπορατιστικό	Φιλελεύθερο	Νοτιο- Ευρωπαϊκό
Χώρες	Σουηδία Δανία Φινλανδία Ολλανδία	Γερμανία Γαλλία Αυστρία Βέλγιο	Μ. Βρετανία Ιρλανδία	Πορτογαλία Ελλάδα Ιταλία Ισπανία

3. Δεδομένα και μεθοδολογία ανάλυσης

Τα δεδομένα της ανάλυσης προέρχονται από την EU-SILC 2011 και 2019 που περιέχουν μια ειδική ενότητα για τη διαγενεακή μεταβίβαση των μειονεκτημάτων (Andreoli and Fusco, 2019). Η βασική μεταβλητή που θα χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση είναι το ισοδύναμο καθαρό εισόδημα, το οποίο είναι το συνολικό εισόδημα ενός νοικοκυριού μετά τους φόρους, τις ασφαλιστικές εισφορές, κλπ. που είναι διαθέσιμο για κατανάλωση ή αποταμίευση. Τα μέλη του νοικοκυριού γίνονται ισοδύναμα με βάση την τροποποιημένη κλίμακα ισοδυναμίας του OECD. Η κλίμακα αυτή σταθμίζει το πρώτο ενήλικο μέλος του νοικοκυριού με 1, κάθε επιπλέον ενήλικο μέλος άνω των 14 ετών με 0,5 και κάθε παιδί κάτω των 14 ετών με 0,3. Τα εισοδήματα έχουν προσαρμοστεί σε ότι αφορά τον πληθωρισμό και τις διαφορές στην αγοραστική δύναμη χρησιμοποιώντας τους Εναρμονισμένους Δείκτες Τιμών Καταναλωτή.

Ο πληθυσμός χωρίζεται σε δεκατημόρια με βάση το εισόδημα, όπου το πρώτο δεκατημόριο περιλαμβάνει το φτωχότερο 10% του πληθυσμού και το τελευταίο δεκατημόριο το 10% του πιο πλούσιου πληθυσμού. Η μεθοδολογία αυτή επιτρέπει τη διερεύνηση της επίδρασης της οικογένειας προέλευσης σε διαφορετικά εισοδηματικά δεκατημόρια. Ιδιαίτερα, εστιάζει στην πιθανότητα των ατόμων να καταλήξουν στο φτωχότερο και το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι το πρώτο δεκατημόριο περιλαμβάνει τον πληθυσμό που χαρακτηρίζεται ως φτωχός σύμφωνα με την ευρέως διαδεδομένη γραμμή φτώχειας του 60% του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος (μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις). Αυτό γιατί σε όλες τις χώρες της ΕΕ που εξετάζονται, ο κίνδυνος σχετικής φτώχειας είναι μεγαλύτερος του 10%,

Το γονεϊκό υπόβαθρο προσεγγίζεται με βάση το επάγγελμα του πατέρα που πλεονεκτεί γιατί να μην σχετίζεται με το εισόδημα αλλά εμφανίζει λιγότερες διακυμάνσεις μέσα στον χρόνο. Η μεταβλητή του επαγγέλματος συγχωνεύεται σε τρεις κατηγορίες σύμφωνα με το διεθνές σύστημα ταξινόμησης ISCO-08: 1) χειρωνακτική (πχ. οικοδόμοι, αγρότες, τεχνικοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς, κλπ.), 2) χαμηλής ειδίκευσης μη-χειρωνακτική (πχ. υπάλληλοι γραφείου και πωλητές στον τομέα των υπηρεσιών, κλπ.) και 3) υψηλής ειδίκευσης μη-χειρωνακτική (πχ. διευθυντές, διοικούντες, ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα, τεχνολόγοι, κλπ.).

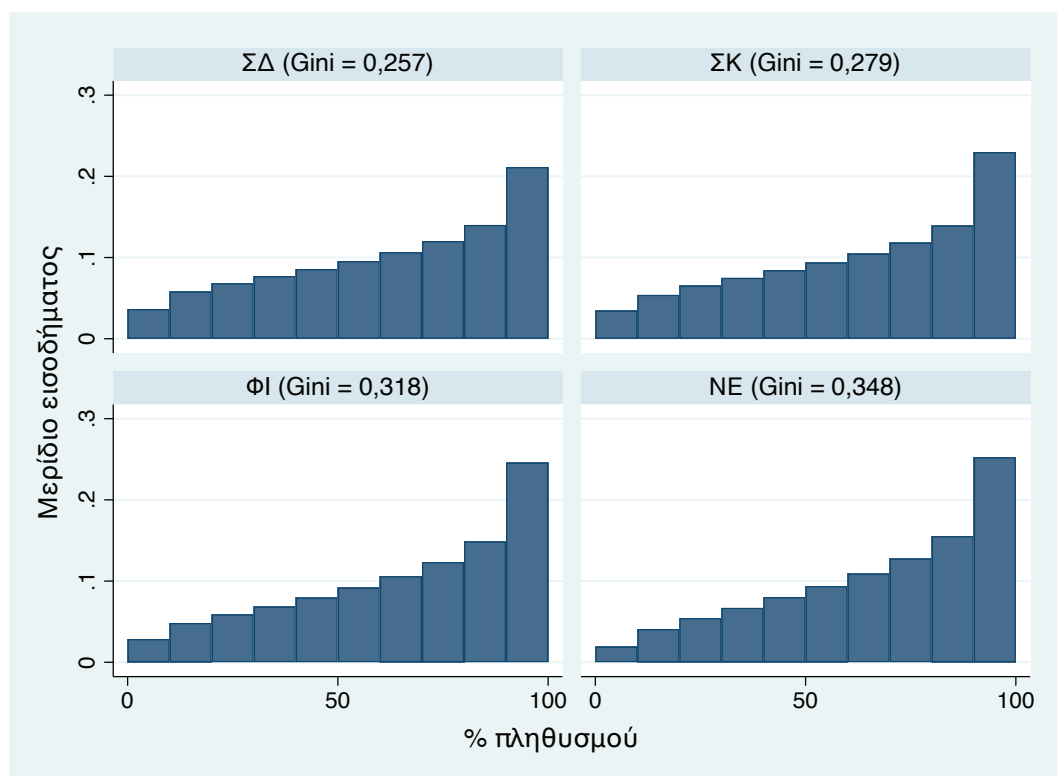
Η ανάλυση εστιάζεται μόνο στη διερεύνηση της επίδρασης του επαγγέλματος του πατέρα εξαιτίας της ύπαρξης του φαινομένου της «ομοιοτυπικής σχέσης» (assortative mating) μεταξύ των γονέων, οι οποίοι πολύ συχνά μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά ως προς την εκπαίδευση, το επάγγελμα, κλπ. (Raaum et al, 2008). Συνέπεια αυτού είναι ότι η επίδραση ενός χαρακτηριστικού του ενός γονέα συχνά αντανάκλα την αθροιστική επίδραση που έχουν χαρακτηριστικά και των δύο γονέων (βλ. Paratheodorou & Piachaud, 1998). Ένας ακόμη λόγος για τον οποίο οι μπότερες μένουν εκτός ανάλυσης είναι γιατί οι Nguyen & Haile (2003) έχουν παρατηρήσει ότι υψηλότερη προβλεπτική δύναμη των μελλοντικών επιτευγμάτων των παιδιών διαθέτουν τα χαρακτηριστικά του πατέρα και όχι της μπότερας.

4. Εμπειρική ανάλυση

Υπολογίζουμε δεκατημόρια εισοδήματος καθώς συχνά χρησιμοποιούνται σε έρευνες γύρω από τη μελέτη της κατανομής του εισοδήματος ή του πλούτου (Jann, 2016). Στο Διάγραμμα 1 απεικονίζουμε την εισοδηματική κατανομή στη γενιά των παιδιών. Η κατάτμηση του εισοδήματος σε δεκατημόρια δείχνει πόσο μεγάλο μερίδιο από το συνολικό εισόδημα κάθε δεκατημόριο παίρνει με βάση τους τύπους κοινωνικού κράτους. Όπως προκύπτει από την ανάλυση το εισόδημα των ατόμων κατανέμεται λιγότερο δίκαια στις νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες και πολύ πιο εξισωτικά στις σκανδιναβικές χώρες, ενώ οι ηπειρωτικές και οι αγγλοσαξονικές χώρες βρίσκονται σε ενδιάμεσες θέσεις. Οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης σημειώνουν ελαφρώς καλύτερες επιδόσεις σε σχέση με τις αγγλοσαξονικές χώρες.

Διάγραμμα 1. Κατανομή εισοδήματος των ενηλίκων σε δεκατημόρια με βάση τους τύπους κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη

Σημείωση: ΝΕ – Νοτιοευρωπαϊκό, ΦΙ – Φιλελεύθερο, ΣΚ – Συντηρητικό-Κορπορατιστικό, ΣΔ – Σοσιαλδημοκρατικό

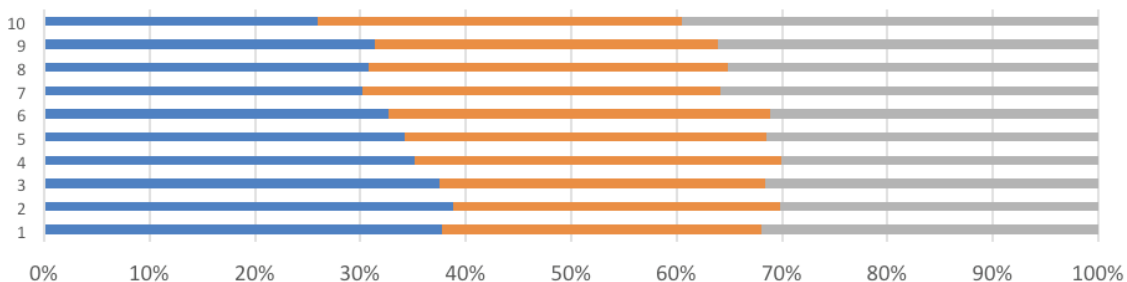
Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων της EU-SILC 2011 & 2019 UDB

Στη συνέχεια της ανάλυσης διεισδύουμε στα πρότυπα διαγενεακής κινητικότητας μέσα από την αποτύπωση της συγκέντρωσης του πληθυσμού των απογόνων σε εισοδηματικά δεκατημόρια βάσει του επαγγέλματος του πατέρα (Διάγραμμα 2). Παρατηρούνται χαρακτηριστικές διαφορές μεταξύ των τύπων κοινωνικού κράτους σε ότι αφορά την αντιπροσώπευση των απογόνων

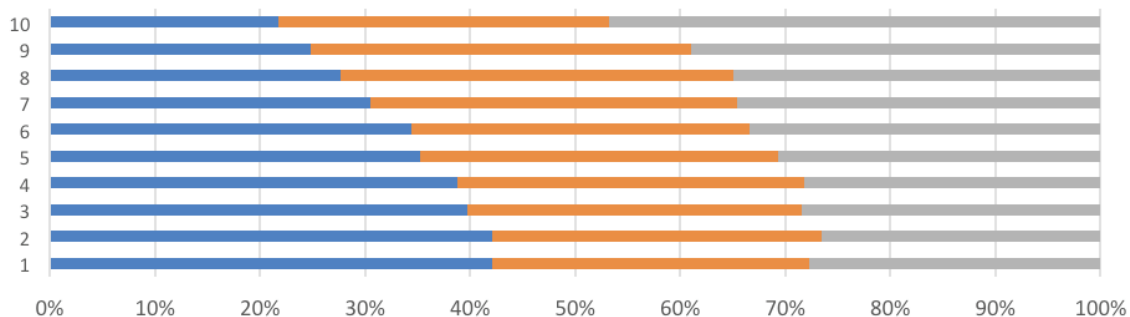
στα διάφορα δεκατημόρια ανάλογα με το επάγγελμα του πατέρα. Είναι εμφανές ότι τα άτομα με πατέρα χειρώνακτα βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό στο χαμηλότερο (φτωχότερο) δεκατημόριο στις χώρες της νότιας Ευρώπης. Οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης και οι αγγλοσαξονικές χώρες βρίσκονται σε ενδιάμεσες θέσεις. Οι πιο αποτελεσματικές χώρες στην προώθηση της διαγενεακής κινητικότητας είναι οι χώρες του Σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού κράτους. Σε αυτό το μοντέλο κοινωνικής προστασίας, λιγότεροι πληθυσμός των απογόνων με χειρώνακτα πατέρα εμφανίζεται στον κατώτερο εισοδηματικό δεκατημόριο, με λιγότερο από το 40% να βρίσκονται στο χαμηλότερο δεκατημόριο και περισσότερο από το 25% στο ανώτερο δεκατημόριο.

Διάγραμμα 2. Αντιπροσώπευση ατόμων σε δεκατημόρια με βάση το επάγγελμα του πατέρα

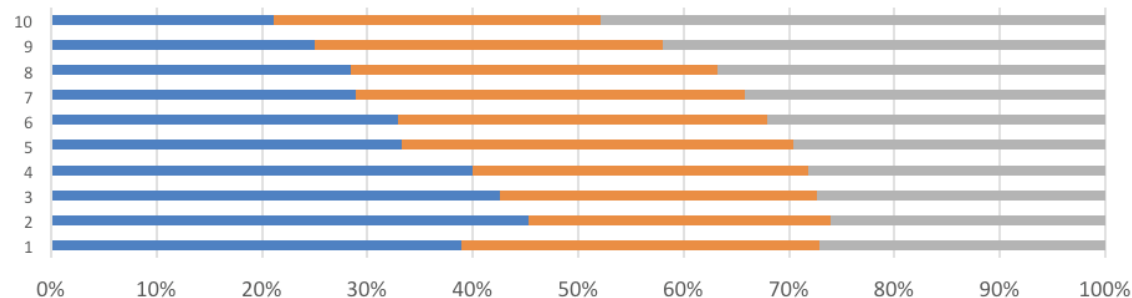
Σοσιαλδημοκρατικό

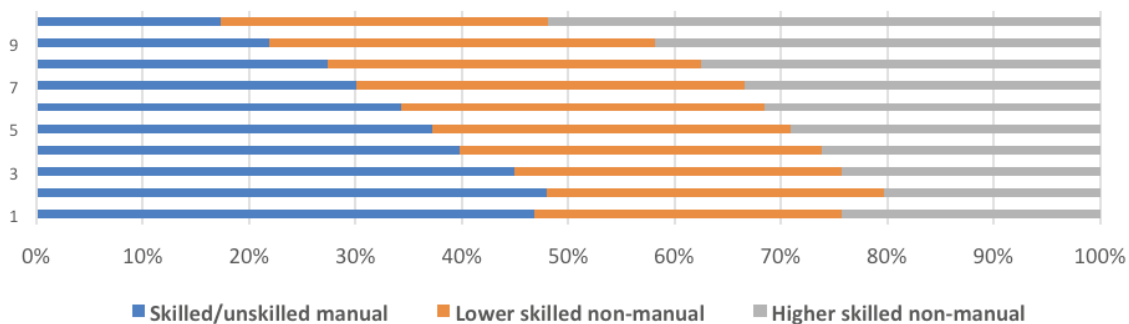
Συντηρητικό-Κορπορατιστικό

Φιλελεύθερο

Νοτιο-Ευρωπαϊκό

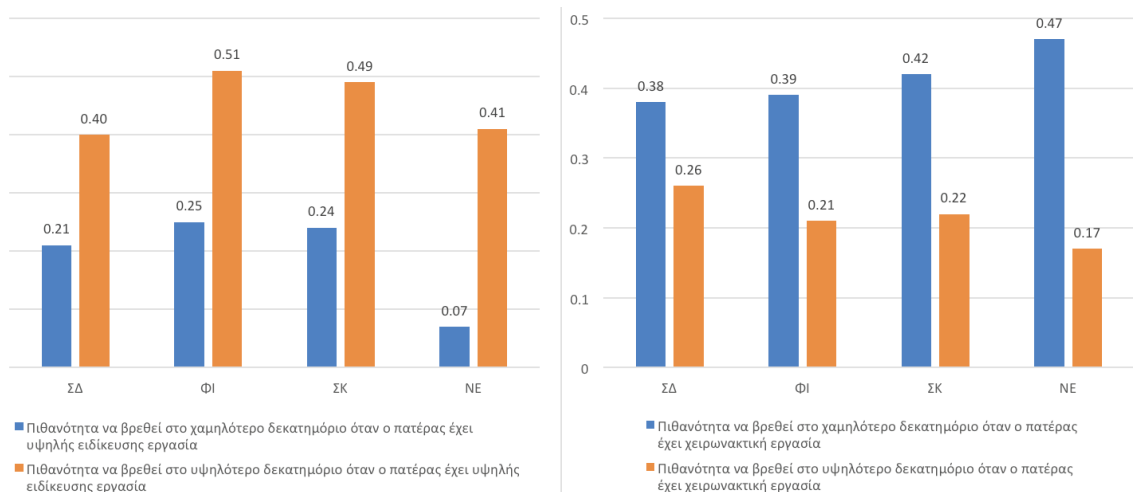

Σημείωση: ΝΕ – Νοτιοευρωπαϊκό, ΦΙ – Φιλελεύθερο, ΣΚ – Συντηρητικό-Κορπορατιστικό, ΣΔ – Σοσιαλδημοκρατικό

Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων της EU-SILC 2011 & 2019 UDB

Στο Διάγραμμα 3 υπολογίζουμε τις πιθανότητες ενός ατόμου με πατέρα σε υψηλής ειδίκευσης επάγγελμα και σε χειρωνακτική εργασία να βρεθεί στο φτωχότερο και στο πλουσιότερο δεκατημόριο. Βρίσκουμε ότι η πιθανότητα των ατόμων με πατέρα σε υψηλής ειδίκευσης εργασία να βρεθούν στο πρώτο (φτωχότερο) δεκατημόριο είναι σημαντικά χαμηλότερη στις χώρες με νοτιο-Ευρωπαϊκό σύστημα κοινωνικής προστασίας (0,07). Αντίστοιχα, και η πιθανότητα να βρεθούν στο φτωχότερο δεκατημόριο όταν ο πατέρας είναι χειρώνακτας είναι 0,17 στον ίδιο τύπο κοινωνικού κράτους, που είναι και η χαμηλότερη τιμή μεταξύ των διαφόρων συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Επιπρόσθετα, βρίσκουμε ότι η πιθανότητα των ατόμων με χειρώνακτα πατέρα να βρεθούν στο πρώτο δεκατημόριο κυμαίνεται μεταξύ 0,38 και 0,47 για το σοσιαλδημοκρατικό και το νοτιο-Ευρωπαϊκό τύπο κοινωνικού κράτους αντίστοιχα, ενώ οι χώρες του φιλελεύθερου και του συντηρητικού-κορπορατιστικού κοινωνικού κράτους βρίσκονται σε ενδιάμεσες θέσεις. Σε γενικές γραμμές, η διαφορά στην πιθανότητα των ατόμων να βρεθούν στο υψηλότερο και χαμηλότερο εισοδηματικό δεκατημόριο με βάση το επάγγελμα του πατέρα είναι μεγαλύτερη στις χώρες με Νοτιο-Ευρωπαϊκό σύστημα κοινωνικής προστασίας και μικρότερη στις χώρες με Σοσιαλδημοκρατικό. Το εύρημα αυτό παρέχει σαφείς ενδείξεις για την σημαντική επίδραση που ασκεί η οικογένεια προέλευσης στα επιτεύγματα και τα εισοδήματα των ατόμων.

Διάγραμμα 3. Πιθανότητα των ατόμων με πατέρα σε υψηλής ειδίκευσης και χειρωνακτική εργασία να βρεθούν στο πρώτο και το τελευταίο δεκατημόριο ανά τύπο κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη

Σημείωση: ΝΕ – Νοτιοευρωπαϊκό, ΦΙ – Φιλελεύθερο, ΣΚ – Συντηρητικό-Κορπορατιστικό, ΣΔ – Σοσιαλδημοκρατικό
Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων της EU-SILC 2011 & 2019 UDB

Περαιτέρω, αξιοποιούμε δύο ευρέως διαδεδομένους δείκτες που χρησιμοποιούνται για να αποτυπώσουν την ένταση της διαγενεακής κινητικότητας (Bartholomew, 1973; Shorrocks, 1978). Οι δύο δείκτες ορίζονται με τους ακόλουθους τύπους:

$$M(P) = \frac{k - tr(P)}{k - 1} \text{ (Shorrocks \& Prais)}$$

$$M(P) = k - \sum_i \pi_i P_{ij} \text{ (Bartholomew)}$$

Οι κλίμακες μέτρησης των δύο δεικτών είναι αντίστροφες: όταν ο δείκτης Shorrocks και Prais αυξάνεται, η κινητικότητα μειώνεται, ενώ όταν ο δείκτης Bartholomew αυξάνεται, η κινητικότητα αυξάνεται. Τα αποτελέσματα από τον υπολογισμό των δεικτών επιβεβαιώνουν τα ευρήματα της μελέτης για τις τάσεις διαγενεακής κινητικότητας στα κοινωνικά κράτη της Ευρώπης. Δηλαδή, η υψηλότερη διαγενεακή κινητικότητα παρατηρείται στις χώρες του Σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού κράτους, ενώ η χαμηλότερη διαγενεακή κινητικότητα στις χώρες του νοτιο-Ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους. Μέτρια διαγενεακή κινητικότητα χαρακτηρίζει τις χώρες του Φιλελεύθερου και του Συντηρητικού-Κορπορατιστικού κοινωνικού κράτους.

Πίνακας 2. Δείκτες διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας ανά τύπο κοινωνικού κράτους

	Σοσιαλδημοκρατικό	Συντηρητικό-Κορπορατιστικό	Φιλελεύθερο	Νότιο-Ευρωπαϊκό
Shorrocks/Prais	1,220 (0,017)	1,268 (0,024)	1,292 (0,026)	1,385 (0,014)
Bartholomew	0,224 (0,017)	0,172 (0,021)	0,153 (0,033)	0,089 (0,011)

Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων της EU-SILC 2011 & 2019 UDB

5. Συμπέρασμα

Σε αυτή την ανάλυση δόθηκε έμφαση στον ρόλο του κοινωνικού κράτους για τις εκβάσεις κοινωνικής κινητικότητας από διαγενεακή σκοπιά. Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι οι σκανδιναβικές χώρες και η Ολλανδία εμφανίζουν υψηλή διαγενεακή κινητικότητα. Το στοιχείο αυτό αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στην εφαρμογή ενός μείγματος πολιτικών με γενναιοδωρες και καθολικές παροχές (σε χρήμα ή είδος), μείωσης της σημασίας της οικογένειας για επιτεύγματα των παιδιών και εξίσωσης των ευκαιριών. Αντίθετα, οι χώρες της νότιας Ευρώπης εμφανίζουν έντονη συσχέτιση των κοινωνικοοικονομικών αποτελεσμάτων ως αποτέλεσμα του οικογενειασμού (familialism). Τα ουσιαστικά κενά στην κοινωνική προστασία και την αναπλήρωση του εισοδήματος έρχεται να τα καλύψει η οικογένεια και τα συγγενικά δίκτυα. Ο οικογενειασμός αφορά ένα ιδιαίτερο πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής με βάση μια ιδιότυπη αλληλεγγύη μεταξύ των μελών των οικογενειών και στενών συγγενικών δικτύων. Οι αγγλοσαξονικές χώρες και οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης καταλαμβάνουν ενδιάμεσες θέσεις με βάση του δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν. Συνολικά, η ανάλυση συνέβαλε στην ανάδειξη της σημασίας του κοινωνικού κράτους για τις εκβάσεις διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας στην Ευρώπη. Η υπεροχή των σκανδιναβικών χώρων (Scandinavian exceptionalism) στο πεδίο της διαγενεακής κινητικότητας μπορεί να αποδοθεί στο μίγμα πολιτικών που επιτυγχάνουν τη μείωση της σημασίας του οικογενειασμού (defamilialization).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Bartholomew, J. (1973). *Stochastic models for social processes*. London, Wiley.
- Becker, G. & Tomes, N. (1979). An equilibrium theory of the distribution of income and intergenerational mobility. *Journal of Political Economy*, 87, 1153-1189.
- Becker, G. & Tomes, N. (1986). Human capital and the rise and fall of families. *Journal of Labor Economics*, 4, 1-39.
- Black, E. & Devereux, P. (2011). Recent developments in intergenerational mobility. In *Handbook of labor economics*. Ashenfelter, O. & Card, D. (eds.), San Diego, Elsevier, 4B, 1487-1541.
- Breen, R. & Jonsson, J. (2005). Inequality of opportunity in comparative perspective: Recent research on educational attainment and social mobility. *Annual Review of Sociology*, 31, 223-243.
- Causa, O. & Johansson, A. (2009). *Intergenerational social mobility*. OECD Economics Department. Working Papers No. 707, Paris, OECD Publishing.
- Causa, O., Dantan, S. & Johansson, V. (2009). Intergenerational social mobility in European OECD countries. OECD Economics Department. Working Papers. No. 709, Paris, OECD Publishing.
- Corak, M. (2011). *Inequality from generation to generation: The United States in comparison*. Ottawa: University of Ottawa.

- Corak, M. (2013). Income inequality, equality of opportunity and intergenerational mobility. *Journal of Economic Perspectives*, 27(3), 79–102.
- Erikson, R. & Goldthorpe, J. (2002). Intergenerational inequality: A sociological perspective. *Journal of Economic Perspectives*, 16(3), pp. 31-44.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Oxford, Policy Press.
- Ferrera, M. (1996). The “Southern Model” of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6, 17-37.
- Leibfried, S. (1993). Towards a European welfare state? On integrating poverty regimes into the European Community. In Jones, C. (Ed.): *New perspectives on the welfare state in Europe*, London & New York, Routledge.
- OECD. (2018). *A broken social elevator? How to promote social mobility*. Paris, OECD Publishing.
- Papanastasiou, S. & Papatheodorou, C. (2018). Causal dynamics of poverty reproduction in EU countries. *International Journal of Social Welfare*. Wiley & Sons Ltd, 28(2), 117-127.
- Papanastasiou, S., Papatheodorou, C. & Petmesidou, M. (2016). Child poverty and intergenerational transmission in the EU: What is the impact of social protection, policies and institutions?. In Petmesidou, M., Delamonica, E., Papatheodorou, C. & Aldrie, H-L. (eds): *Child poverty, youth (un) employment and social inclusion*. CROP International poverty studies, Stuttgart: CROP/Ibidem, 1, 67-89.
- Prais, S. (1955). Measuring social mobility. *Journal of the Royal Statistical Society, Series A*, 118, 56-66.
- Nguyen, A. & Haile, G. (2003). Intergenerational mobility in educational and occupational status: Evidence from the US. Working Paper 000185. Lancaster University Management School, Economics Department.
- Rauum, O., Bratsberg, B., Roed, K., Osterbacka, E., Eriksson, T., Jantti, M. & Naylor, R. (2008). Marital sorting, household labour supply and intergenerational earnings mobility across countries, *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, 7(2),
- Shorrocks, A. (1978). The measurement of social mobility. *Econometrica*, 46, 1013-1024.

Ξενόγλωσση

- Παπαθεοδώρου, Χ. & Παπαναστασίου, Σ. (2016). Οικογένεια προέλευσης και φτώχεια στις χώρες της ΕΕ: Ο ρόλος των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, Στο Πετμεζίδου, Μ. & Καλλινικάκη, Θ., (επιμ.): *Διαδρομές κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα, Μοτίβο, 250-269.
- Παπαθεοδώρου, Χ. & Πετμεζίδου, Μ. (2004). Ανισότητα, φτώχεια και αναδιανομή μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων: Η Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική. Στο Πετμεζίδου, Μ. & Παπαθεοδώρου, Χ., (επιμ.): *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα, Εξάντας, 307-366.
- Παπαθεοδώρου, Χ. & Πετμεζίδου, Μ. (2005). Ανισότητα, αναδιανομή και καθεστώς ευημερίας: Η Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΕ. Στο Αργεΐτης, Γ. (επιμ.): *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, 213-254.

Παιδική Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα μέσα από την εμπειρία των παιδιών

Κοφινά Σταυρούλα

Κοινωνική Λειτουργός- Κοινωνική Επιστήμονας, Διδάκτορας Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Φερόνας Ανδρέας

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Περίληψη

Αντικείμενο του άρθρου είναι η εις βάθος διερεύνηση της παιδικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα από την οπτική των παιδιών που τη βιώνουν. Παρουσιάζει δεδομένα εμπειρικής έρευνας της παιδοκεντρικής προσέγγισης στην οποία συμμετείχαν 432 μαθητές 10-15 ετών και πραγματοποιήθηκε σε σχολεία φτωχών γειτονιών της Αθήνας, με κύρια μέθοδο τα focus groups και τριγωνοποίηση με ατομικές συνεντεύξεις, τοπικοποιημένα ποσοτικά δεδομένα και παρατήρηση στο πεδίο. Η έρευνα προσδοκά να εισάγει τη φωνή και την οπτική των παιδιών στην επιστημονική συζήτηση και στις πολιτικές για τη παιδική φτώχεια στην Ελλάδα, η οποία κυριαρχείται από ενήλικες θεωρήσεις και στατιστικά μεγέθη, αφήνοντας συκοπισμένες τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης των φτωχών παιδιών. Τα παιδιά στην έρευνα εστιάζουν στην ανισότητα δύναμης με τους ενήλικες ως κύρια αιτία των πολλαπλών αποκλεισμών που βιώνουν μέσα στη φτώχεια και αναδεικνύουν τα ζητήματα των στεγαστικών και χωρικών ανισοτήτων, της ρήξης με την παιδική ζωή όταν αναγκάζονται σε εργασία με ενήλικους όρους, του στίγματος της φτώχειας και της εσωτερίκευσης του κοινωνικού αποκλεισμού που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές τους σχέσεις.

Λέξεις κλειδιά: παιδική φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, παιδική εργασία, παιδοκεντρική έρευνα, παιδική αυτενέργεια

Abstract

The subject of the article is the in-depth investigation of the child poverty and social exclusion in Greece from the children's perspective. It presents data from an empirical child-centered research that took place in schools of poor neighborhoods of Athens, in which 432 students, aged 10-15

participated and the main research method was focus groups with triangulation via individual interviews, localized quantitative data and field observation. The research hopes to introduce the voice and perspective of children in the scientific discussion and policies for child poverty in Greece, which is dominated by adult views and statistics, leaving the real living conditions of poor children obscured. Children in the research focus on power inequality with adults as the main cause of their multiple exclusions experienced in poverty and highlight the issues of housing and spatial inequalities, abruption with childhood when forced to work in adult terms, of stigmatization and internalization of social exclusion that characterizes their social relationships.

Keywords: child poverty, social exclusion, child labor, child centered research, child agency

1. Εισαγωγή

Η παιδική φτώχεια αποτελεί ένα μη αποδεκτό και κοινωνικά πιεστικό πρόβλημα. Σχεδόν οι μισοί άνθρωποι που βρίσκονται σε ακραία φτώχεια ανά τον κόσμο είναι παιδιά (UNICEF, 2019). 1 στα 8 παιδιά στις χώρες του ΟΟΣΑ μεγαλώνουν σε φτώχεια, ενώ στις αναπτυσσόμενες χώρες τα φτωχά παιδιά αποτελούν το 1/3 του πληθυσμού τους και το 50% των φτωχών (Unicef & GCCP, 2017). Στην Ελλάδα, η πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση έπληξε κυρίως την ευημερία των παιδιών λόγω της δραματικής επιδείνωσης των υλικών όρων της διαβίωσής τους (Ματσαγγάνης, 2017). Ο κίνδυνος παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού έφτασε να αφορά σχεδόν το μισό παιδικό πληθυσμό της χώρας (Φερώνας, 2019) (38,1% το 2013, 30,5% το 2019) μια πρωτοφανή εμπειρία για τα ελληνικά δεδομένα, όπου παραδοσιακά η στήριξη των οικογενειακών δικτύων είχε ως αποτέλεσμα την αρνητική συσχέτιση της φτώχειας με την ύπαρξη παιδιών στο νοικοκυριό (Μπτεράκος, 2008).

Σε θεωρητικό επίπεδο, παρατηρείται μια σταδιακή μετάβαση του επιστημονικού ενδιαφέροντος για την παιδική φτώχεια από τις μονοδιάστατες προσεγγίσεις στις πολυδιάστατες και από τις υλικές εκφάνσεις στις κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες και στην σύνδεση με τον κοινωνικό αποκλεισμό (Main & Bradshaw, 2014; Vizard et al, 2018; Frazer & Marlier, 2007; Ridge, 2002; Van der Hoek, 2005). Στην κυρίαρχη θεώρηση, κεντρικά ζητήματα στην φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό των παιδιών, αποτελούν η διαγενεακή μεταβίβαση του μειονεκτήματος της φτώχειας από τους γονείς στην επόμενη γενιά και στην ενήλικη ζωή των παιδιών (D'Addio, 2007; Tisdall et al, 2006; Bradbury, 2003), η σχολική συμμετοχή και ενσωμάτωση των φτωχών παιδιών (Hick et al, 2007; Klasen, 2001) και η οικογενειοκεντρική διαχείριση της παιδικής φτώχειας κατά το κυρίαρχο πρότυπο παιδικής προστασίας και διαβίωσης (Ridge & Millar, 2000; Feeny & Boyden, 2004). Πρόκειται όμως για την προσέγγιση του προβλήματος από την οπτική του κόσμου των ενηλίκων.

Τα τελευταία χρόνια ο προσανατολισμός προς τις συμμετοχικές ερευνητικές προσεγγίσεις και ο λόγος των δικαιωμάτων, έχουν επηρεάσει και την έρευνα για την παιδική φτώχεια η οποία εστιάζει στην ανάδειξη του λόγου των παιδιών, ως άμεσα ενδιαφερομένων. Οι παιδοκεντρικές ποιοτικές έρευνες, που ξεκίνησαν από τις αναπτυσσόμενες χώρες για να αναπληρώσουν το έλλειμ-

μα ερευνητικών δεδομένων γύρω από τα παιδιά¹, έχουν βρει ευρεία αποδοχή και στις ανεπτυγμένες χώρες. Πρόκειται για νεωτερικές προσεγγίσεις της παιδικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού που εστιάζουν στην ανάδειξη της φωνής και της γνώμης των παιδιών ως περιθωριοποιημένη ομάδα λόγω της υπαγωγής τους στην εξουσία των ενηλίκων (Abrams & Christian, 2000; Abrams & Killen, 2014). Στο πλαίσιό τους κεντρικά ζητήματα που έχουν αναδειχθεί είναι ο πολυδιάστατος αποκλεισμός που παράγει η διαβίωση σε υποβαθμισμένα περιβάλλοντα (Bartlett, 2011; Gill, 2008), τα θεσμικά και άλλα εμπόδια από τον κόσμο των ενηλίκων που καθλώνουν τα παιδιά στη φτώχεια (Micklewright, 2002; Ridge & Millar, 2000; Ridge, 2006b; 2002; Feeny and Boyden, 2004) η παιδική αυτενέργεια (Spencer, 2010; Ruddick, 2003; Redmond, 2009) ο συχνός εξαναγκασμός σε διαφορετικούς παιδικούς βίους μέσα από την πρώιμη ανάληψη ενήλικων ρόλων (εργασία, μητρότητα κ.α.) (Feeny & Boyden, 2004; Micklewright, 2002; Ridge, 2002) και το στίγμα της φτώχειας και η περιθωριοποίηση στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών (Eisenberger et al, 2003; Hutchison et al, 2007) λόγω αδυναμίας να ακολουθήσουν το κυρίαρχο πρότυπο διαβίωσης και κατανάλωσης (Davis & Ridge, 1997; Elliott & Leonard, 2004; Boyden et al., 2003)

Το άρθρο που παρουσιάζουμε μελετά ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού μέσα στην φτώχεια από την οπτική παιδιών που μεγαλώνουν σε υστερημένα περιβάλλοντα. Αποτελεί νεωτερική προσέγγιση για την ελληνική ερευνητική πραγματικότητα στην οποία κυριαρχεί η μονοσήμαντη στατιστική απεικόνιση του προβλήματος και ο λόγος των ενήλικων φροντιστών (γονείς, εκπαιδευτικοί, επαγγελματίες κοινωνικής πρόνοιας). Οι εμπειρικές μελέτες με υποκείμενα παιδιά που έχουν αναφορές στην παιδική φτώχεια είναι ελάχιστες² με αποτέλεσμα να γνωρίζουμε ελάχιστα για τη ζωή τους μέσα στη φτώχεια.

Στην ενότητα 2, περιλαμβάνεται επισκόπηση της βιβλιογραφίας παιδοκεντρικών ερευνών για την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό με βασικά συμπεράσματα από τη διεθνή βιβλιογραφία, εστιασμένα στις αναπτυγμένες χώρες καθώς και τη μικρή ελληνική βιβλιογραφία παιδοκεντρικών ερευνών που σχετίζονται με την υλική υστέρηση. Στην ενότητα 3, αναλύεται η μεθοδολογία και στην ενότητα 4 τα βασικά συμπεράσματα της παιδοκεντρικής ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήσαμε. Στην ενότητα 5, στη συζήτηση συσχετίζουμε τα ερευνητικά συμπεράσματα με τη διεθνή βιβλιογραφία και την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα προκειμένου να επαληθεύσουμε την προστιθέμενη αξία της έρευνας και την ερευνητική χρησιμότητα του παιδικού λόγου στην ανάδειξη εκφάνσεων του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα στην παιδική φτώχεια καθώς και στην παραγωγή χρήσιμων πολιτικών για την ανάλυσή του.

---

1. Στις περισσότερες χώρες του φτωχού Νότου δεν υπάρχουν συστήματα απογραφής για τα παιδιά (π.χ. καταγραφή γεννήσεων) με συνέπεια οι υπερθετικές παρεμβάσεις για την παιδική φτώχεια να στερούνται δεδομένων. Οι παιδοκεντρικές μεθοδολογίες προσέφεραν λύση σε αυτό το πρόβλημα (Feeny & Boyden, 2004)

2. Mouriki et al, 2007; Doliopoulou, 2013; Christopoulou, 2014; Burgi-Golub & Sumara, 2015; Akrivou et al, 2016; Hatzichristou et al, 2016; Akalestou & Dafermos, 2016

2. Παιδική φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: επισκόπηση της βιβλιογραφίας

Οι παιδοκεντρικές προσεγγίσεις της παιδικής φτώχειας έχουν αναδείξει την αδυναμία των ενήλικων ερευνητικών προσεγγίσεων να διαφωτίσουν τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης των φτωχών παιδιών και την αξία της οπτικής των ίδιων των παιδιών ως ειδικών στην κατανόηση των πολλαπλών μειονεξιών και αποκλεισμών μέσα στη φτώχεια.

Έρευνες αυτής της προσέγγισης, αναδεικνύουν πως τα παιδιά βαθμονομούν υψηλότερα τις συνέπειες της φτώχειας στις κοινωνικές τους σχέσεις σε σχέση με την υλική υστέρηση που βιώνουν (Backett-Milburn et al, 2003) αγωνιούν να συμβαδίζουν με τους συνομηλίκους τους στο πρότυπο διαβίωσης (Middleton et al, 1994; Daly and Leonard, 2002) και περιορίζονται κοινωνικά, εξαιτίας της οικονομικής αδυναμίας να ακολουθήσουν συνήθειες για την ηλικία τους κοινωνικές δραστηριότητες (Willow, 2002). Σε επισκοπήσεις εμπειρικών ερευνών για την παιδική φτώχεια στην Μεγάλη Βρετανία (βλ. Ridge, 2009; Millar & Ridge, 2001; Attree, 2006; Griggs & Walker, 2008) διαπιστώνεται ότι η εύκολα αναγνωρίσιμη μεταξύ συνομηλίκων οικονομική και υλική μειονεξία, καθιστά τα φτωχά παιδιά ευάλωτα σε σχεσιακούς αποκλεισμούς, και σχετίζεται με συναισθήματα ντροπής, θλίψης και φόβου για συγματισμό, παρενόχληση και κοινωνική απομόνωση. Στις έρευνες αυτές αναδεικνύονται επίσης στρατηγικές επιβίωσης των παιδιών μέσα στη φτώχεια που εκφράζονται με περιστολή αναγκών και επιθυμιών και ανάληψη πρόσθετων ευθυνών για να βοηθήσουν τους γονείς τους (οικιακές δουλειές, φύλαξη αδελφών κ.α.) για να εξασφαλίσουν καρτζιλίκι ή για να στηρίξουν το οικογενειακό εισόδημα. Η εργασία των παιδιών ως στρατηγική, αναφέρεται στις έρευνες άλλοτε θετικά διότι μέσα από την εξασφάλιση χρηματικών πόρων συμβάλλει στην ανεξαρτησία και στην κοινωνική τους συμμετοχή (Middleton et al, 1994; Roker, 1998; Daly and Leonard, 2002; Ridge, 2002; Morrow, 2001a) και άλλοτε αρνητικά, ιδίως σε υποβαθμισμένες περιοχές ακραίας φτώχειας όπου η εργασία των φτωχών παιδιών συνδέεται με δυσμενείς όρους και με παράγοντες εκτός του ελέγχου των παιδιών (Shropshire & Middleton, 1999; Roker, 1998).

Σε ανασκόπηση αμερικάνικων ερευνών (βλ. Quint et al, 2018) οι εμπειρίες των παιδιών αναδεικνύουν έντονα το στίγμα της φτώχειας λόγω ελλείψεων σε βασικά και συμβολικής αξίας αγαθά καθώς και εξαιτίας της προνοιακής εξάρτησης. Η ψυχική υγεία των γονέων, η θέση τους στην εργασία αλλά και η ποιότητα διαβίωσης στη γειτονιά τους, αναγνωρίζονται ως σημαντικές συνιστώσες αποκλεισμού ή ενσωμάτωσης από τα ίδια τα παιδιά.

Σε πολλές έρευνες μελετάται η οικογένεια ως φορέας αποκλεισμού των παιδιών μέσα από την αρνητική επίδραση που ασκεί η φτώχεια στην ποιότητα της γονεϊκής φροντίδας (Evans, 2004; Ghate and Hazel, 2002; Van der Hoek, 2005; Luby et al, 2013) και στο πρότυπο διαπαιδαγωγίας των παιδιών (Lareau, 2003). Παιδιά χωρίς γονείς, χωρίς επαρκές υποκατάστατο γονέα ή ανήλικοι γονείς θεωρούνται τα πιο αποκλεισμένα (Unicef & GCCP, 2017) και καταλήγουν «αόρατα» λόγω της αντισυμβατικής, κατά τα κυρίαρχα πρότυπα, διαβίωσης (Vizard et al., 2018).

Άλλες έρευνες αναδεικνύουν τους αποκλεισμούς στο σχολικό περιβάλλον οι οποίοι είναι τόσο θεσμικοί όσο και σχεσιακοί και αφορούν σε εμπόδια που εντείνουν τη σχολική αποχή και εγκατάλειψη όπως είναι η συμμετοχή των φτωχών παιδιών σε σχολικές δραστηριότητες που έχουν αντίτιμο ή κόστος, το στίγμα της φτώχειας, ο σχολικός εκφοβισμός, εμπόδια από έμφυλες, φυλε-

τικές, πολιτισμικές και άλλες διακρίσεις που αναπαράγονται μέσα στα σχολεία (Killen & Rutland, 2011; Hutchison et al, 2007; Feeny & Boyden, 2004; Ridge, 2003; 2006b).

Μια πληθώρα ερευνών στη βιβλιογραφία³, έχει αναδείξει επίσης τη διάσταση του χωρικού αποκλεισμού προβάλλοντας τις συνέπειες από τη διαβίωση σε υποβαθμισμένες γειτονίες (neighborhood effect) όπου η διαρκής έκθεση σε κινδύνους και οι ανταγωνιστικές κοινωνικές διεργασίες μεταξύ κυρίαρχης κουλτούρας (mainstream culture) και προτύπου του δρόμου (street norms) σχετίζονται στενά με σχολική αποτυχία, πρόσβαση σε φτωχό πολιτισμικό, διανοητικό και κοινωνικό κεφάλαιο, χαμηλό αυτοέλεγχο επιθετικότητα και παραβατικότητα, που υπονομεύουν τις κοινωνικές συναναστροφές των παιδιών.

Υπάρχει τέλος η βιβλιογραφία που αφορά στις επιπτώσεις της παιδικής φτώχειας σε ατομικό επίπεδο. Σε μια παιδοκεντρική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού των Adelman et al. (2003), αναδεικνύεται ότι η εισοδηματική φτώχεια ή η υλική στέρηση, συνδέεται με περιορισμένες φιλοδοξίες σταδιοδρομίας και επιπτώσεις στη συναισθηματική ευημερία των παιδιών που εκφράζονται με αυξημένα συναισθήματα μοναξιάς και χαμηλή αυτοεκτίμηση. Σε άλλες έρευνες αναδεικνύεται ότι η απόρριψη στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών, η συνεχής ματαίωση προσδοκιών και η αδυναμία ατομικών επιτευγμάτων, εκβάλλουν σε χρόνιο stress, κατάθλιψη, φόβο για bullying, έλλειψη κινήτρων για σχολική επιτυχία, χαμηλές προσδοκίες από τη ζωή και απαισιοδοξία (Griggs & Walker, 2008, Ridge, 2003; 2006b; 2009; Juvonen & Graham, 2001). Η ανάλυση των Hutchison et al, (2007), ταξινομεί τις αποκρίσεις των παιδιών στον αποκλεισμό σε *αντικοινωνικές και επιθετικές αποκρίσεις, κοινωνικά αποδεκτές και συμβιβαστικές αντιδράσεις και παθητικές - ηπιπαθείς αποκρίσεις* όπου τα παιδιά υποβάλλονται σε αυτοαποκλεισμό, αποδεσμεύονται δηλαδή συναισθηματικά και κοινωνικά, για να προστατευτούν από το σιγματισμό και την ψυχολογική πίεση.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, λίγες παιδοκεντρικές εμπειρικές έρευνες συνδέονται με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό και κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ο πολύ μικρός αριθμός συμμετεχόντων. Πριν την οικονομική κρίση εντοπίσαμε μία παιδοκεντρική έρευνα για την παιδική φτώχεια των Mouriki et al (2007), στην οποία συμμετείχαν 22 παιδιά από μονογονεϊκές οικογένειες. Οι περισσότερες έρευνες με παιδιά έλαβαν χώρα στην καρδιά της οικονομικής κρίσης και μελετούν τις επιπτώσεις της στην παιδική ευημερία. Η έρευνα της Ντολιοπούλου (2013) μελετά τις κοινωνικές, ψυχολογικές, συναισθηματικές και οικονομικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε 10 νήπια. Έρευνα της Christopoulou (2014) σε 35 μαθητές Δημοτικού σχολείου με εργαλείο τη ζωγραφική διαπιστώνει ότι τα παιδιά βιώνουν φόβο και ανασφάλεια από το σοκ της οικονομικής κρίσης και ανακυκλώνουν τον πεσιμισμό των ενηλίκων. Οι Burgi-Golub & Soumara (2015) ερευνούν τις επιπτώσεις της κρίσης στην Ελλάδα με τη χρήση της τέχνης (θέατρο και ζωγραφική) σε παιδιά 10 & 12 ετών και διαπιστώνουν υλική υστέρηση και αυξημένο άγχος. Έρευνα των Ακρίβου κ.α. (2016) για την οικονομική κρίση σε 10 μαθητές με ερωτήσεις τύπου Likert, αναδεικνύει τις αρνητικές αλλαγές στις καθημερινές συνήθειές των παιδιών και την υλική υστέρηση. Επίσης το 2016 σε έρευνα των Hatzichristou C., Issari P., Yfanti T. (2016) για την ευημερία των παιδιών μέσα στην κρίση, με συνεντεύξεις και ομάδες εστίασης σε 25 μαθητές, αναδεικνύονται ο φόβος για το μέλλον και ο προσανατολισμός των παιδιών στην απόδραση, μέσα από τη μετανάστευση

3. Aber et al, 2001; Bartlett, 2011; Bartlett & Minujin, 2009; Coulton & Pandey, 1992; Duncan & Brooks-Gunn, 2000; Fauth et al, 2007; Small & Newman, 2001; Mc Kenrick, 2014; Horgan, 2009, Brooks-Gunn, Duncan, & Aber (Eds.), 1997; Forbes & Sime, 2016; Sampson et al., 1997; Juvonen & Graham, 2001; Lewis, 1968 κ.α.

στο εξωτερικό. Τέλος στην ανασκόπηση ερευνών των Ακαλέστου & Δαφέρμου (2016) διαπιστώνεται η απουσία εστιασμένων ερευνών για τις συνθήκες και την ποιότητα διαβίωσης των παιδιών στην Ελλάδα και ο αρνητικός αντίκτυπος της ύφεσης στα παιδιά, ιδιαίτερα εκείνα που ανήκουν σε ευάλωτους πληθυσμούς όπως είναι τα παιδιά σε φτώχεια. Τέλος πρέπει να καταγραφούν πρόσφατες μελέτες ποσοτικής και ποιοτικής μεθοδολογίας της ομάδας CW Smile για την κατάρτιση ενός δείκτη για την παιδική ευημερία με υποκείμενα έρευνας παιδιά, όπου έχει αναφορές στην υλική υστέρηση των παιδιών και στη φτώχεια (Λεριού κ.α., 2019)

Όπως αναδεικνύεται, για το κοινωνικό φαινόμενο της παιδικής φτώχειας στην Ελλάδα, παρατηρείται υστέρηση σε δημοσιευμένες ποιοτικές έρευνες με υποκείμενα παιδιά. Αιτία αποτελεί η μεγάλη δυσκολία του εγχειρήματος η οποία έγκειται αφενός στο γεγονός ότι τα παιδιά είναι ευάλωτα και εξαρτώμενα υποκείμενα, μη προσβάσιμα στην έρευνα χωρίς γονεϊκή συναίνεση και αφετέρου στο ίδιο το υπό μελέτη κοινωνικό ζήτημα της παιδικής φτώχειας που φέρει κοινωνικό στίγμα και απαιτεί ιδιαίτερες γνώσεις από τον ερευνητή στο πεδίο ώστε να μην προκαλέσει αντίδραση και συναισθηματική επιβάρυνση στα παιδιά.

Η παρούσα έρευνα προσδοκά να συνεισφέρει με τα συμπεράσματά της, παράγοντας γνώση, σε αυτό το σοβαρό επιστημονικό κενό στην Ελλάδα. Η επιστημονική της συμβολή έγκειται στη συμπερίληψη της γνώμης των παιδιών στο ζήτημα της παιδικής φτώχειας, η οποία είναι περιθωριοποιημένη και υποτιμημένη από τους ενήλικες και τους ειδικούς, καθώς και στην πληροφόρηση για τις άγνωστες και συσκοτισμένες πτυχές της πραγματικής ζωής των φτωχών παιδιών. Αποσκοπεί στο να αναδείξει ότι η φτώχεια των παιδιών δεν είναι μόνο σύμπτωμα της φτώχειας των οικογενειών τους, αλλά μια αυτόνομη εμπειρία για τα παιδιά με τη δική της σημαντικότητα. Καταδεικνύει ότι η φτώχεια δεν είναι ζήτημα ταμπού στη συζήτηση με τα παιδιά και πως τα τελευταία είναι ικανά να εκφέρουν άποψη και να συμβάλουν στην παραγωγή νέας γνώσης για τη φτώχεια που βιώνουν, συμπληρώνοντας στην “αντικειμενική” γνώση των στατιστικών μέτρων, σε θεματικές περιοχές που δεν υπόκεινται στον κανόνα της μέτρησης.

3. Μεθοδολογία έρευνας

Η έρευνα που παρουσιάζουμε εδώ έχει ως στόχο τη σε βάθος διερεύνηση του φαινομένου της παιδικής φτώχειας και των επακόλουθων κοινωνικών αποκλεισμών, μέσα από τα βιώματα και τις αναπαραστάσεις των ίδιων των παιδιών που τη βιώνουν. Πραγματοποιήθηκε με άδεια του Υπουργείου Παιδείας σε μαθητές 10-15 ετών που διαβιούν σε φτωχογειτονιές - προάστια, της μητροπολιτικής Αθήνας. Πρόκειται για παιδοκεντρική έρευνα, που επιδιώκει να αναδείξει τη φωνή των παιδιών, διαπνέεται από την προσέγγιση των δικαιωμάτων και κατατάσσεται στις δημοκρατικές συμμετοχικές ερευνητικές προσεγγίσεις (Lister, 2004; Bergold & Thomas, 2012). Πραγματοποιήθηκε με ποιοτικές μεθόδους και κυρίως με τη μέθοδο των ομάδων εστίασης (focus groups) που είναι ίσως η πιο δημοφιλής ερευνητική μέθοδος για την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες (βλ ανασκόπηση Ridge, 2009), αλλά και μεταξύ μεγάλων οργανισμών που προωθούν τα δικαιώματα των παιδιών και πολιτικές ενάντια στη παιδική φτώχεια (Unicef, 2019; Boyden et al, 2003). Στα πλεονεκτήματά της συγκαταλέγονται ότι είναι ευέλικτη, φιλική για τα παιδιά, χαμηλού κόστους,

επιτρέπει την εις βάθος διερεύνηση και ολιστική προσέγγιση των ζητημάτων, ενώ ενέχει στοιχεία συμμετοχικής δράσης και επίγνωσης των δικαιωμάτων των παιδιών (Hennessy & Heary, 2005; Boyden & Ennew, 1997; Hill, 2005). Μειονεκτήματά της αποτελούν η αδυναμία γενίκευσης, τα ζητήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας, η ανεπαρκής διαδρομή ελέγχου (audit trail), οι δυσκολίες ανάλυσης, οι δεοντολογικές προκλήσεις λόγω της ευαλωτότητας των ερευνητικών υποκειμένων και της ανισότητας δύναμης με τον ενήλικα ερευνητή (Carey, & Asbury, 2016). Στην παρούσα έρευνα επιλέχθηκε διότι εκτιμήθηκε ότι θα εξασφάλιζε πρόσβαση στα ερευνητικά υποκείμενα που δύσκολα προσεγγίζονται εξατομικευμένα λόγω της υποχρεωτικής γονεικής συναίνεσης για τη συμμετοχή τους, του φορτωμένου καθημερινού προγράμματος των παιδιών και κυρίως της δυσκολίας πρόσβασης στις γειτονιές διαβίωσής τους, ιδίως σε περιοχές ακραίας φτώχειας (καταυλισμοί, περιοχές υψηλής εγκληματικότητας όπου οι ξένοι αντιμετωπίζονται με δυσπιστία) .

Συγκεκριμένα η έρευνα α) πραγματοποιήθηκε σε τρεις αστικές περιοχές της μητροπολιτικής Αθήνας στην οποίες υπάρχει ισχυρή υπόθεση⁴ ότι διαβιούν πολλά φτωχά παιδιά, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη ότι φτωχά είναι τα παιδιά που διαβιούν σε φτωχά νοικοκυριά (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος, 2010: 54), β) ενσωμάτωσε το Ηθικό και Δεοντολογικό Πλαίσιο της Unicef (Ethics Procedure) για έρευνες με παιδιά, όπου βασικές αρχές του αποτελούν ο σεβασμός στη γνώμη των παιδιών, η αναγνώριση των άνισων σχέσεων δύναμης στην ερευνητική διαδικασία, η μη πρόκληση βλάβης, η έμφαση στην ασφάλεια, η δίκαιη μεταχείριση και ισότιμη συμμετοχή των παιδιών (Berman et al, 2016), και γ) συνδυάστηκε με μικρό αριθμό προσωπικών συνεντεύξεων σε βάθος και παρατήρηση στο πεδίο (τριγωνοποίηση). Οι θεματικές περιοχές που διερευνήθηκαν αφορούσαν ζητήματα αναγνώρισης ιδιαίτερων εκφάνσεων του προβλήματος από την οπτική των παιδιών, στις επενέργειες της φτώχειας στα περιβάλλοντα που συμμετέχει ένα παιδί και στις κοινωνικές του σχέσεις, στην παιδική αυτενέργεια και στο στίγμα της φτώχειας. Στην έρευνα πραγματοποιήθηκαν 23 ομαδικές συνεντεύξεις (focus groups) και 12 προσωπικές συνεντεύξεις σε βάθος, ενώ συμμετείχαν συνολικά 432 παιδιά: 177 μαθητές Δημοτικού Σχολείου και 255 Γυμνασίου. Υπολογίζεται⁵ ότι τα περισσότερα παιδιά της έρευνας διαβιούν σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ πολλά από αυτά διαβιούν σε κακές ή ακατάλληλες στεγαστικές συνθήκες.

---

4. Οι Δήμοι επιλέχθηκαν με βάση διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα κατά την περίοδο σχεδιασμού της έρευνας αναφορικά με την ανεργία και την επισιτιστική βοήθεια στον τοπικό πληθυσμό. Πρόκειται για τρεις Δήμους της Περιφέρειας Αττικής (Φυλής-Λιοσίων, Ασπροπύργου και Αγίας Βαρβάρας) οι οποίοι: α) συγκεντρώνουν διαχρονικά από τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας (βάσει της απογραφής πληθυσμού της ΕΛΣΤΑΤ 2011, Ασπρόπυργος: 29,2%, Αγία Βαρβάρα: 24,6%, Φυλή-Λιόσια: 24,2%) β) έχουν υψηλό ποσοστό πληθυσμού σε επισιτιστική εξάρτηση (βάσει της Διαχειριστικής Αρχής FEAD από το 2014 - 1/6/2017: Ασπρόπυργος: 10%, Αγία Βαρβάρα: 8,2%, Φυλή - Λιόσια: 9%).

5. Από τα **420 παιδιά που συμμετείχαν στα focus groups**: 47,8% ήταν αγόρια και 52,3% κορίτσια. 87,6% ήταν σε κανονική φοίτηση και 12,3% επαναλάμβαναν τάξη. Ιδιαίτερη καταγωγή είχε το 44,4% των παιδιών (25,2% Ρομά, 13,8% μετανάστες, 5,4% Παλιννοστούντες 2ης γενιάς). Το 42,7% των παιδιών ζει σε τρίτεκνες και πολύτεκνες οικογένειες. Στην πλειοψηφία τους οι γονείς τους έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Το 40,4% των πατέρων δεν εργάζεται ή εργάζεται σε επισφαλείς, χαμηλής έντασης ή αδήλωτες-ανασφάλιστες εργασίες. Το 49,3% των μητέρων είναι άνεργες. Το 29,2% ζουν σε οικογένειες με ένα μόνο εργαζόμενο, το 23,8% σε οικογένειες χωρίς κανέναν εργαζόμενο και το 19,3% σε οικογένειες που ζουν από αδήλωτες-ανασφάλιστες εργασίες (*ρακοσυλλέκτες, γυρολόγοι, οικιακοί βοηθοί, σερβιτόροι κ.α.*). **Από τα 12 παιδιά που συμμετείχαν στις ατομικές συνεντεύξεις**: 7 ήταν κορίτσια και 5 αγόρια. 5 στα 12 είχαν ιδιαίτερη καταγωγή (2 μετανάστες, 2 Ρομά και 1 Παλιννοστούντας 2ης γενιάς). Το μορφωτικό επίπεδο των γονιών τους ήταν χαμηλό. Όσον αφορά στην εργασιακή τους κατάσταση, σε 6 παιδιά δουλεύουν και οι 2 γονείς, σε 3 μόνο ο ένας γονέας και σε 3 παιδιά οι γονείς είναι άνεργοι και επιβιώνουν με επιδόματα.

4. Αποτελέσματα έρευνας

Στα αποτελέσματα της εμπειρικής διερεύνησης που ακολουθούν, αναδεικνύεται ότι η φτώχεια για τα ίδια τα παιδιά είναι πρωτίστως ζήτημα αποκλεισμού από βασικά προαπαιτούμενα της παιδικής διαβίωσης όπως είναι η φροντίδα, η ασφάλεια, οι κοινωνικές σχέσεις και η συμμετοχή. Τα ίδια τα παιδιά εντοπίζουν διεργασίες αποκλεισμού που κινητοποιούνται μέσα στη φτώχεια - στην οικογένεια, στο σχολείο, στις ομάδες συνομηλίκων - και σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με γονεϊκές επιλογές/πρακτικές, το ευρύτερο περιβάλλον διαβίωσης και την ορατότητα της φτώχειας μεταξύ των παιδιών που εκβάλλουν σε υστέρηση ευκαιριών ισότιμης συμμετοχής και στο στιγματισμό και στην περιθωριοποίηση στις κοινωνικές τους σχέσεις. Η φτώχεια αναδείχθηκε ως παράγοντας *διάρρηξης του δεσμού των παιδιών με τον πυρήνα της παιδικής ζωής*, εφόσον συνδέθηκε με την έξοδο ή την αδυναμία πρόσδεσης με την εκπαίδευση και την πρόωπη είσοδο στην εργασία, ιδιαίτερα σε συνθήκες ακραίας φτώχειας. Η εγκατάλειψη της παιδικής ζωής βιώνεται από τα ίδια τα παιδιά ως απώλεια, συνέπεια της ανισότητας δύναμης έναντι των ενήλικων γονιών τους, οι οποίοι προτάσσουν την οικιακή οικονομία έναντι των παιδικών αναγκών. Ως εκ τούτου δεν αποτελεί αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης και επιλογής, αλλά μια “επιβλαβή” για τα παιδιά στρατηγική επιβίωσης, περισσότερο των οικογενειών τους παρά των ίδιων των παιδιών. Τα συμπεράσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν την προστιθέμενη αξία της ερευνητικής επιλογής να μιλήσουν τα ίδια τα παιδιά για τη φτώχεια που βιώνουν διότι διαφωτίζουν πολλές σκοτεινές περιοχές του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα στη φτώχεια που συνδέονται με την ασυμμετρία δύναμης παιδιών – ενήλικων, ζητήματα που δεν θα μπορούσαν να αναδειχθούν από ενήλικες πληροφορητές.

4.1. Αποκλεισμοί που σχετίζονται με την οικογένεια

Η γονεϊκή εξάρτηση αποτελεί βασική αιτία φτώχειας στα παιδιά, εφόσον λόγω ανηλικότητας αποκλείονται από τη δύναμη να ελέγχουν αποφάσεις για τη φροντίδα τους και τη διαχείριση των πόρων της οικογένειας. Τα παιδιά εκτιμούν ότι ακόμη και στα πιο υστερημένα περιβάλλοντα υπάρχει περιθώριο να καλυφθούν απολύτως απαραίτητες ανάγκες τους ή να αναζητηθούν πόροι και ότι συχνά η παιδική φτώχεια είναι περισσότερο ζήτημα επιλογής των γονέων παρά έλλειψης πόρων σε περιπτώσεις όπου α) διαταράσσεται η κρίση τους λόγω συμπεριφορικών ή ψυχοσυναισθηματικών διαταραχών και προβλημάτων όπως π.χ ανωριμότητα, χρήση ουσιών, προβλήματα ψυχικής υγείας ή εθισμός στο τζόγο β) δεν υιοθετούν κυρίαρχα πρότυπα για το παιδί και ως εκ τούτου βαθμονομούν υψηλότερα τις δικές τους ανάγκες έναντι αυτών των παιδιών τους γ) αδιαφορούν για την κάλυψη αναγκών των παιδιών τους όπως συμβαίνει σε περιπτώσεις συγκρουσιακών διαζυγίων ή χαμηλής δέσμευσης στο ρόλο του γονέα δ) είναι πολύ αδύναμοι και παθητικοί οι ίδιοι και αποδέχονται τη μετάθεση γονεϊκών ευθυνών στα παιδιά τους ε) σε περιπτώσεις που υπάρχει σοβαρό έλλειμμα παιδικής προστασίας που συνοδεύεται από βία, κακοποίηση ή παραμέληση των παιδιών.

“Είναι γονείς που δεν ξυπνάνε να τα φέρουν στο σχολείο. Για αυτό δεν έρχονται...αν δεν σε φέρουν οι γονείς σου πως θα έρθεις;” (αγόρι, 11 ετών, focus 6)

“Πάνε και παίρνουν ακριβές πληροφορίες και ρούχα και τους ζητάει το παιδί για σχολικά και λένε δεν έχω” (κορίτσι 12 ετών, focus 17)

Αναδεικνύεται και εμπειρικά πλέον μέσα από το πεδίο, πως η κυρίαρχη αντίληψη ότι οι γονείς πάντα φροντίζουν τα παιδιά και κάνουν πάντα επιλογές προς το συμφέρον τους, είναι μια κοινωνική κατασκευή που συχνά καταρρέει μέσα στη φτώχεια. Αν και τα παιδιά μίλησαν πολύ και για στοργικούς γονείς που προσπαθούν να αμβλύνουν τις συνέπειες της φτώχειας στα παιδιά τους, το κυρίαρχο αφήγημα που έφεραν, ήταν αυτό γονέων που εύκολα “θυσιάζουν” τις ανάγκες των παιδιών τους για το «κοινό καλό» της οικογένειας. Αυτή η στάση των γονιών, θυμώνει ιδιαίτερα τα παιδιά, γιατί εγείρει εμπόδια συμμετοχής σε βασικές πτυχές της παιδικής ζωής, βαθμονομεί χαμηλά τις ανάγκες τους και υψηλά την υλική τους αξία μέσα στην οικογένεια, με αποτέλεσμα να καταφέρνει, πέραν της υλικής υστέρησης και ένα σοβαρό συναισθηματικό πλήγμα. Επιπλέον αποτελεί και παράγοντα στιγματισμού των παιδιών, όταν σε μια κοινωνία όπως η ελληνική, οι οικογένειές τους δεν πληρούν το κυρίαρχο «παιδοκεντρικό» πρότυπο που χαρακτηρίζεται από δοτικούς γονείς, οικογενειακή συνοχή και συναισθηματική φροντίδα, αμοιβαιότητα μεταξύ των γενεών και έμφαση στην οικονομική ανέλιξη των παιδιών (Γιώτσα, 2004; Δασκαλάκης, 2013).

4.2. Αποκλεισμός από τη σχολική ζωή

Ο αποκλεισμός φτωχών παιδιών από τη σχολική ζωή, κατά τους πληροφορητές της έρευνας, συμβαίνει όταν οι γονείς δεν φροντίζουν ή αδυνατούν να φροντίσουν για τις εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών τους, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εμπόδια ισότιμης συμμετοχής, τα οποία φτάνουν έως και στον πλήρη αποκλεισμό για τα παιδιά σε ακραία φτώχεια. Τα μικρότερα παιδιά περιγράφουν πρόβλημα πρόσβασης στο σχολείο λόγω ελλιπούς γονεϊκής φροντίδας για την καθημερινή προσέλευση του παιδιού, ιδιαίτερα σε απομακρυσμένες κοινότητες διαβίωσης. Τα μεγαλύτερα παιδιά, που έχουν αυτονομία μετακίνησης, αναφέρουν ότι είναι περισσότερο ζήτημα αδυναμίας συμμετοχής σε δραστηριότητες της σχολικής ζωής που απαιτούν αντίτιμο (υλικά μαθημάτων, στολές, γιορτές, εκδρομές) το οποίο δε διασφαλίζεται από την οικογένεια.

“Και να μην το πει, εδώ για παράδειγμα που είναι μια κλειστή κοινωνία κάποτε θα το μάθουμε... Αν έρχεται στο σχολείο μόνο με το βιβλίο που θα του έχουν δώσει οι καθηγητές θα το δούμε, θα το καταλάβουμε.” (κορίτσι 14 ετών, focus 4)

Σημαντικό ρόλο όπως αναφέρουν για την ανάσχεση των αποκλεισμών μέσα στα σχολεία σε περιοχές φτώχειας, έχει η κινητοποίηση υλικών πόρων από τη σχολική κοινότητα, που διευκολύνουν την ισότιμη συμμετοχή των φτωχών παιδιών στη σχολική ζωή.

4.3. Ρήξη με την παιδική ζωή

Το ζήτημα της πρώιμης ανάληψης ενήλικων ρόλων με την είσοδο στην εργασία υπήρξε κυρίαρχο αφήγημα από τα παιδιά. Η παιδική εργασία αναφέρεται ως ο πιο σοβαρός αντίκτυπος της φτώχειας στην παιδική ηλικία. Τα παιδιά αναφέρουν ότι είναι συχνό το φαινόμενο σε δύσκολες συνθήκες διαβίωσης (ακραία φτώχεια, έλλειψη υποστηρικτικών δικτύων, πολυμελής οικογένεια-

es, απώλεια του πατέρα – κουβαλητή λόγω θανάτου, φυλάκισης, διαζυγίου), να εργάζονται τα μεγαλύτερα παιδιά της οικογένειας ή εκείνα που έχουν χαμηλές σχολικές επιδόσεις προκειμένου να ενισχύσουν το οικογενειακό εισόδημα. Όπως αναφέρουν πρόκειται κυρίως για παιδιά 10-15 ετών που εργάζονται, τα αγόρια σε συνεργεία αυτοκινήτων, βενζινάδικα, οικοδομές, καφετέριες ή σε τεχνικά επαγγέλματα μαζί με τον πατέρα τους και τα κορίτσια σε οικιακές εργασίες και στη φύλαξη μικρότερων αδελφών, προκειμένου να μπορούν να εργαστούν οι γονείς. Παιδιά Ρομά και μεταναστών εργάζονται στο δρόμο από μικρότερες ηλικίες μαζί με τους γονείς ως ρακοσυλλέκτες, μικροπωλητές ή επαίτες. Τέλος, αναφέρθηκαν σε περιπτώσεις παιδικών νοικοκυριών, όπου ανήλικα παιδιά επιβιώνουν μόνα από την εργασία τους, χωρίς ενήλικη φροντίδα.

“Εάν ένα παιδί έχει πρόβλημα από το σπίτι του και χάνει πολλές φορές το σχολείο και παίρνει συνέχεια απουσίες, δεν φταίει το παιδί αλλά φταίνε οι γονείς γιατί το κρατάνε στο σπίτι και δεν μπορεί καν να έρθει και μένει στο τέλος» (αγόρι 15 ετών, focus 20)

Η παιδική εργασία νοσηματοδοτείται ως απώλεια της παιδικότητας και καταναγκασμός. Περιγράφουν πως τα εργαζόμενα παιδιά, «θυσιάζονται» για να υπηρετήσουν το βιοπορισμό της οικογένειας σε δύσκολες συνθήκες διαβίωσης. Άλλοτε τα παιδιά παίρνουν την πρωτοβουλία και οι γονείς συναινούν παθητικά, άλλοτε τα εκπαιδεύουν από μικρά και θεωρείται «φυσική» εξέλιξη στη ζωή τους, άλλοτε εξαναγκάζονται από τους γονείς, διότι τα παιδιά φέρνουν μεγαλύτερο εισόδημα όπως στην περίπτωση οικογενειών που βιοπορίζονται από την επαιτεία. Παιδιά Ρομά και μεταναστών που ζουν από απαξιωμένες πρακτικές βιοπορισμού (ρακοσυλλέκτες, επαίτες κ.α.) βιώνουν διπλό στιγματισμό από τους συνομηλίκους τους και αντιμετωπίζονται ως παρίες μέσα στα σχολεία, με συνέπεια να εγκαταλείπουν πολύ νωρίς την εκπαίδευση.

«Τον ξεφιλιίζουν έτσι που τον βάζουνε να ζητιανεύει! Πως να έρθει μετά στο σχολείο;» (κορίτσι 12, focus 11)

Η παιδική εργασία εγκυμονεί κινδύνους για την υγεία και την ασφάλεια των παιδιών, χαρακτηρίζεται από σοβαρό έλλειμμα παιδικής προστασίας και εκμετάλλευση και αποτελεί βασικό παράγοντα εκπαιδευτικού αποκλεισμού και διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας (ILO, OECD, IOM, UNICEF, 2019). Σε αντίθεση με άλλες έρευνες του εξωτερικού (Davis & Ridge, 1997) όπου η εργασία για χαρτζιλίκι βοηθά στην κοινωνική συμμετοχή των φτωχών παιδιών, στην παρούσα έρευνα διαπιστώνεται, ιδιαίτερα στις περιοχές ακραίας φτώχειας, ότι η παιδική εργασία είναι με ενήλικους όρους βιοπορισμού και διαγράφει μία άλλη ζωή για τα εργαζόμενα παιδιά, τα οποία λόγω συχνών απουσιών αποκóπτονται σταδιακά από τη σχολική ζωή - ως εκ τούτου και από την ευκαιρία να διεκδικήσουν ένα καλύτερο μέλλον μέσω των εκπαιδευτικών επιτευγμάτων - και σταδιακά εξαφανίζονται από τον κύκλο και από την καθημερινότητα των συνομηλίκων. Κατά συνέπεια η έρευνα επιβεβαιώνει συμπεράσματα ερευνών που αναφέρουν ότι σε περιοχές ακραίας φτώχειας η παιδική εργασία είναι με όρους εκτός του ελέγχου των παιδιών (Shropshire & Middleton, 1999; Roker, 1998)

4.4. Αποκλεισμοί στις ομάδες των συνομηλίκων

Μέσα από τη σύγκριση στις ομάδες των συνομηλίκων, τα φτωχά παιδιά κατανοούν τη διαφορετικότητά τους, την οποία περιγράφουν ως μια κατάσταση υστέρησης σε πράγματα «που είναι αυτονόητο ότι τα έχουν όλοι» (14 ετών, focus 19). Η σύγκριση με τους συνομηλίκους ως προς τον τρόπο διαβίωσης, την κτήση και χρήση αγαθών, την ικανοποίηση αναγκών και επιθυμιών, την πρόσβαση σε ευκαιρίες, την κοινωνική συμμετοχή, επικυρώνει την κατώτερη θέση τους και τα στιγματίζει. Τα φτωχά παιδιά εκθέτονται στους συνομηλίκους τους μέσα από την εμφανή υλική υστέρηση που βιώνουν και την αδυναμία να ακολουθήσουν τον συνήθη για την ηλικία τους τρόπο ζωής. Η έκθεση αυτή κινητοποιεί συμπεριφορές περιθωριοποίησης στις ομάδες των συνομηλίκων όμως, όπως ενημερώνουν, πολύ σπάνια εκφράζεται ακραία με bullying.

“Νοιώθουν περίεργα. Ότι αυτός δεν ανήκει και ότι δεν μπορούν να τον κάνουν παρέα...ή τον φοβούνται...πολλές φορές τα παιδιά τη διαφορετικότητα την κοροϊδεύουν». (αγόρι, 14 ετών, focus 5)

Το σύνθημα είναι ο αποκλεισμός των φτωχών παιδιών από παρέες και φίλιες και η διακίνηση φημών και υποτιμητικών σχολίων που προκαλούν άγχος στα παιδιά και παράλληλα εκθέτουν τους γονείς τους ως μη ικανούς να τα φροντίσουν. Τα παιδιά αναπτύσσουν στρατηγικές αποφυγής όπως είναι ο αυτο-αποκλεισμός και η συναναστροφή μόνο με παιδιά στην ίδια οικονομική κατάσταση. Οι ομοιογενείς παρέες ανακουφίζουν την πίεση και το άγχος του αποκλεισμού λόγω φτώχειας και δημιουργούν μια κοινή γραμμή άμυνας μεταξύ των παιδιών, φέρουν όμως μια απαξιωμένη μεταξύ των συνομηλίκων ταυτότητα και συχνά εγείρονται μέσα σε αυτή αντιδραστικές ή παραβατικές συμπεριφορές.

Η κοινή πολιτισμική ταυτότητα των Ρομά ή των μεταναστών επίσης λειτουργεί προστατευτικά από κοινωνικούς αποκλεισμούς στις ομάδες συνομηλίκων, φαίνεται όμως ότι οδηγεί σε μεγαλύτερη περιθωριοποίηση και αποκλεισμό διότι η συσπείρωσή τους σε ομάδες ομοίων, ευνοεί την έλλειψη αλληλεπίδρασης με παιδιά εκτός του πολιτισμικού τους πλαισίου, κατά συνέπεια με «φορείς» εναλλακτικών προτύπων στη διαβίωση. Και ενώ μέσα στα σχολεία τα παιδιά συγχρωτίζονται, στην πράξη τηρούν τις κοινωνικές αποστάσεις, συντηρώντας ομοιογενείς οικονομικά ή πολιτισμικά ομάδες.

“ένα φτωχό παιδί ξέρει να μην κάνει παρέα με πλουσιότερους..... γιατί θα το προσβάλουνε” (αγόρι 15 ετών, focus 8)

4.5. Αποκλεισμοί λόγω συνθηκών διαβίωσης

Τα παιδιά βιώνουν το κοινό πρόβλημα της διαβίωσης σε γειτονιές φτώχειας όπου είναι υψηλά στιγματισμένες, κακόφημες, αφιλόξενες και εχθρικές για τα παιδιά με σοβαρή ένδειξη στους συλλογικούς πόρους και φτωχές ευκαιρίες ανάπτυξης του εγγενούς δυναμικού τους. Η συνεχή έκθεσή τους σε εγκληματικότητα και βία εκβάλλει σε υψηλό κίνδυνο θυματοποίησης των παιδιών και εντείνει τον κοινωνικό αποκλεισμό τους διότι αναγκάζει πολλούς γονείς να τα περιορίζουν και ταυτόχρονα ελαχιστοποιεί τις εκτός κοινότητας επαφές τους.

“Τα περισσότερα παιδιά προσπαθούν να μπουν μέσα πριν νυχτώσει γιατί μετά είναι πολύ τρομακτικά. Ακούς πυροβολισμούς και δεν μπορείς να βγεις. Κλειδώνεσαι στο σπίτι”. (κορίτσι 14 ετών, focus 22)

Σε πολλές γειτονιές υπάρχουν στεγαστικά χάσματα καθώς πολλά παιδιά μένουν σε ακατάλληλες – μη κανονικές κατοικίες και παραπήγματα που γειτνιάζουν με γειτονιές κανονικών και σε κάποιες περιπτώσεις νεόδμητων κατοικιών. Μέσα στα σχολεία οι ακραίες αυτές στεγαστικές ανισότητες, εντείνουν το στίγμα και την περιθωριοποίηση στις σχέσεις των παιδιών. Τα παιδιά σε ακραία φτώχεια που ζουν σε παράγκες είναι τα πιο αποκλεισμένα και περιθωριοποιημένα από τους συμμαθητές τους, διότι οι εξαθλιωμένες συνθήκες που ζουν, αποκλείουν ή περιορίζουν τις φιλίες ιδίως με παιδιά από κανονικά σπίτια.

“Μένει σε παράγκα δίπλα στο σχολείο και δεν έχει τηλεόραση. Υπάρχουν τέτοια σπίτια στο Ζεφύρι. Ο.....(λένε ένα όνομα και γελάνε) (αγόρι 11 ετών, focus 12)

Μέσα στις φτωχογειτονιές, υπάρχει η θετική επίδραση προς τα παιδιά που εκφράζεται με αλληλεγγύη στην διαβίωση, υπάρχει όμως και η αρνητική επιρροή της κουλτούρας του δρόμου που αναδεικνύεται και σε άλλες έρευνες (Hutchison et al, 2007). Η κουλτούρα του δρόμου, προσφέρει συναισθηματική υποστήριξη και προστασία απέναντι στον κοινωνικό αποκλεισμό μεταξύ συνομηλίκων είναι όμως υψηλά τοπικοποιημένη και εξαρτάται από την πληθυσμιακή σύνθεση της κάθε περιοχής. Σε γειτονιές με ισχυρούς πολιτισμικούς θύλακες υπάρχει έντονη κοινωνική πόλωση και η απαξιωμένη πολιτισμική ταυτότητα θεωρείται υπεύθυνη για την κουλτούρα του δρόμου που στη συγκεκριμένη έρευνα ταυτίστηκε με την κουλτούρα των Ρομά λόγω πληθυσμιακής σύνθεσης των υπό μελέτη περιοχών. Αποτέλεσμα αυτής της έντονης κοινωνικής πόλωσης είναι και ο αμοιβαίος αποκλεισμός εξωτερικών επιρροών αλλά και η ισχυροποίηση και συσπείρωση των πολιτισμικών θυλάκων. Καλύτερη τύχη φαίνεται να έχουν τα παιδιά που ζουν σε κανονικές κατοικίες, στις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές και κοντά στον κύριο αστικό ιστό, εφόσον εκεί υπάρχει κοινωνικοοικονομική ετερογένεια, μεγαλύτερος κοινωνικός έλεγχος και αναγκαστική επαφή με θετικά κοινωνικά πρότυπα στην κοινότητα.

5. Συζήτηση

Τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας, επιβεβαιώνουν συμπεράσματα ερευνών σε δυτικές χώρες με υποκείμενα παιδιά, αναφορικά με τους πολλαπλούς αποκλεισμούς που υφίστανται μέσα στη φτώχεια στις κοινωνικές τους σχέσεις και στην πρόσβαση σε βασικά τους δικαιώματα όπως η εκπαίδευση (βλ. ανασκοπήσεις Ridge, 2009; Millar & Ridge, 2001; Attree, 2006). Διαφορές που εντοπίζονται, εκπορεύονται από κυρίαρχα στην ελληνική κοινωνία πρότυπα για την οικογενειακή ζωή, την εκπαίδευση και την αξία του παιδιού μέσα στην οικογένεια, οι οποίες καθιστούν τη ζωή των παιδιών μέσα στη φτώχεια σημαντική απόκλιση από το μέσο όρο της παιδικής ζωής, που χαρακτηρίζεται από υψηλή κοινωνική νοηματοδότηση στην οικογένεια και επένδυση στην εκπαίδευση.

Βασική αιτία αποκλεισμού που αναγνωρίζουν τα παιδιά είναι η ανισότητα δύναμης στην οικογένεια όπου, σε περιπτώσεις ελλιπούς γονεϊκής φροντίδας και προστασίας, δύναται να οδηγήσει

μέχρι και τον πλήρη αποκλεισμό του παιδιού από την παιδική ζωή μέσα από την πρώιμη είσοδο του στην εργασία. Το συμπέρασμα αυτό συνάδει με αποτελέσματα πολλών ποιοτικών ερευνών του εξωτερικού που εστιάζουν στο έλλειμμα γονεϊκής φροντίδας μέσα στη φτώχεια (Evans, 2004; Ghate and Hazel, 2002; Van der Hoek, 2005; Luby et al, 2013 κ.α.). Μέσα την ανέχεια, οι ζωές ενήλικων και παιδιών αναγκαστικά συμπορεύονται, το παιδί αξιοποιείται στο βιοπορισμό της οικογένειας και σταδιακά αποκόπτεται από τη συνήθη ζωή των παιδιών της ηλικίας του και από τη εκπαίδευση. Τα πολιτισμικά φίλτρα είναι σημαντικά σε αυτή την εξέλιξη ιδιαίτερα στις οικογένειες Ρομά όπου οι ρόλοι παιδιών – ενήλικων, δεν διαχωρίζονται στην καθημερινή οικογενειακή ζωή. Κατά συνέπεια, προκύπτει ότι η γονεϊκή αντίληψη και πρακτική καθορίζει υψηλά εάν ένα παιδί θα ζήσει παίζοντας και πηγαίνοντας σχολείο ή θα εργαστεί από μικρό συνεισφέροντας στο οικογενειακό εισόδημα. Όπως όμως τονίζουν τα ίδια τα παιδιά η παιδική εργασία είναι καταναγκαστική για ένα παιδί και ποτέ δεν αποτελεί προϊόν ελεύθερης βούλησης ή χειραφέτησης. Όταν δε ο βιοπορισμός της οικογένειας εξασφαλίζεται με απαξιωμένες πρακτικές όπως είναι η επαιτεία και η ανακύκλωση σκουπιδιών, είναι διπλό το στίγμα και η περιθωριοποίηση. Σε συνθήκες ακραίας φτώχειας ή παιδικών νοικοκυριών, η παιδική εργασία και η σχολική εγκατάλειψη αποτελούν μονόδρομο και παράγοντα ανακύκλωσης της φτώχειας. Στην ανάλυση των αποκλεισμών μέσα στα σχολεία, σημαντικό ρόλο φαίνεται να έχουν οι εκπαιδευτικοί όταν προσπαθούν να δημιουργήσουν συνθήκες ισότητας συμμετοχής για τα φτωχά παιδιά καθώς και η κοινωνική αλληλεγγύη που αναδείχθηκε μέσα στην κρίση στην Ελλάδα, σε συνθήκες υπολειμματικού κράτους πρόνοιας. (Φερόνας, 2019).

Στην έρευνα τα παιδιά βιώνουν έντονο χωρικό αποκλεισμό εφόσον ζουν σε υποβαθμισμένα, «αφιλόξενα» και εχθρικά προς τα παιδιά περιβάλλοντα διαβίωσης, που έχουν αντίκτυπο στην υγεία, στην ανάπτυξη, στην ασφάλεια και στην κοινωνική τους ζωή. Η κατοίκηση στο χώρο, επιβεβαιώνεται και σε αυτή την έρευνα όπως και σε πολλές στο εξωτερικό (βλ. σελ 6) ότι αποτελεί παράγοντα αποκλεισμού από την εκπαίδευση. Γειτονιές με ακραίες στεγαστικές ανισότητες και παρουσία πολιτισμικών θυλάκων χαρακτηρίζονται από χωροταξικό στίγμα, κοινωνική πόλωση και «αλληλο-αποκλεισμούς» που αναπαράγονται από τα παιδιά στις κοινωνικές τους επαφές εντός και εκτός κοινότητας.

Η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει επίσης τη συμβολική διάσταση της φτώχειας που αναφέρουν πολλές έρευνες (Hamilton, 2012; Elliott & Leonard, 2004), αναμενόμενο αποτέλεσμα λόγω παγκοσμιοποιημένων αντιλήψεων στο lifestyle διαβίωσης. Όπως αναδεικνύεται οι αλληλεπιδράσεις των φτωχών παιδιών, διαταράσσονται από την ορατότητα της φτώχειας και την εύκολη και σωρευτική αναγνώρισή της μέσα από πολλές “οδούς” εκβάλλοντας σε στίγμα, αποκλεισμούς και περιθωριοποίηση, που εντείνονται περισσότερο σε γειτονιές με χάσματα στη διαβίωση και ακραίες στεγαστικές ανισότητες. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των φτωχών παιδιών επιτυγχάνεται μέσα από υποτιμητικά σχόλια στις παρέες των συνομηλίκων που σε μια οικογενειοκρατική κοινωνία όπως είναι η ελληνική, αποτελούν και σχόλιο πάνω στην ικανότητα των γονιών τους να τα φροντίσουν. Τα παιδιά λειτουργώντας προστατευτικά τόσο για τον εαυτό τους όσο και για τους γονείς τους, επιλέγουν ως βασικές στρατηγικές τον αυτοαποκλεισμό τους από δραστηριότητες και παρέες που δεν “ταιριάζουν” και το συγχρωτισμό τους σε ομοιογενείς οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά παρέες. Ο περιορισμός όμως στην ασφάλεια των ομότιμων, μακριά από το κυρίαρχο πρότυπο διαβίωσης, συμβάλλει στην καθήλωση στη φτώχεια και στη μεταβίβασή της στην ενήλικη ζωή και στην επόμενη γενιά.

Με βάση τα συμπεράσματα της έρευνας, τα φτωχά παιδιά υφίστανται πολλαπλούς αποκλεισμούς σε όλα τα περιβάλλοντα που συμμετέχουν (οικογένεια, σχολείο, συνομήλικοι) με συνέπειες που φτάνουν ως και την εξαίρεση ενός παιδιού από την παιδική ζωή μέσα από την πρόωμη ανάληψη ενήλικων ρόλων. Για να διασφαλιστεί το δικαίωμα των παιδιών σε μια υγιή και πλήρη ανάπτυξη του δυναμικού τους, απαιτούνται ολιστικές παιδοκεντρικές πολιτικές και αναγνώριση των “κρυφών” εμποδίων καθήλωσης των παιδιών στη φτώχεια.

Ιδιαίτερο ζήτημα που προσδοκούμε ότι ανέδειξε επαρκώς η παρούσα έρευνα, είναι ότι οι πολιτικές για την παιδική φτώχεια πρέπει να λαμβάνουν υπ’ όψιν τη γνώμη των ίδιων των παιδιών, εφόσον φαίνεται ότι το βέλτιστο συμφέρον τους δεν εκπροσωπείται και δεν προστατεύεται επαρκώς μέσα στη φτώχεια από τους ενήλικες. Αυτή η διάσταση θα πρέπει να προβληματίσει ως προς το πως πρέπει να αναπτυχθούν οι πολιτικές ώστε να φτάσουν τελικά στα φτωχά παιδιά και να είναι προσβάσιμες και αποτελεσματικές.

Σε αυτή τη συνάφεια εκτιμούμε ότι απαιτείται κοντά στις κυρίαρχες οικογενειοκεντρικές πολιτικές των κοινωνικών μεταβιβάσεων και της απασχόλησης των γονέων, να αναπτυχθεί και ένα πλέγμα παιδοκεντρικών πολιτικών που να απευθύνονται άμεσα στα παιδιά ως δικαιούχους παροχών, χωρίς τη διαμεσολάβηση ενηλίκων και με παράλληλη ενίσχυση της παιδικής προστασίας. Ως εκ τούτου είναι αναγκαίες οι επενδύσεις στο περιβάλλον διαβίωσης των παιδιών ξεκινώντας από την εξασφάλιση ενός ελάχιστου στην στέγαση, από παιδοκεντρικές παρεμβάσεις στο περιβάλλον και ενίσχυση των υποδομών και υπηρεσιών για παιδιά καθώς και από πολιτικές κοινωνικής συνοχής σε γειτονίες με μεγάλα κοινωνικοοικονομικά χάσματα. Οι παιδοκεντρικές πολιτικές χρειάζεται να είναι καθολικές για όλα τα παιδιά και όχι στοχευμένες ώστε να μην συμβάλουν στο στίγμα των μειονεκτούντων παιδιών καθώς και να ενσωματώνουν την οπτική των ίδιων των παιδιών πάνω στις προσδοκίες τους για την ατομική τους ευημερία.

Στην Ελλάδα υπάρχει μια συχνή επίκληση στην αξία του παιδιού η οποία όμως δεν μετουσιώνεται σε πολιτικές. Ενώ η παιδική φτώχεια αποτελεί ένα επίμονο κοινωνικό πρόβλημα από τη δεκαετία του ‘90 που κορυφώθηκε στην πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση, οι πολιτικές στερούνται παιδοκεντρικού προσανατολισμού, δεν παρέχουν αξιόλογη στήριξη εισοδήματος στις φτωχές οικογένειες (Ματσαγγάνης κ.α, 2017) δεν επενδύουν στην παρέμβαση και στην προσχολική αγωγή (Νικολαΐδης, 2017) ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα προωθεί την αριστεία και τις υψηλές ιδιωτικές δαπάνες. Τα φτωχά παιδιά παραμένουν μόνα, υπό την αποκλειστική ευθύνη των γονιών τους, εγκλωβισμένα σε πολλαπλούς αποκλεισμούς και πολύ συχνά αναγκασμένα να εγκαταλείψουν την παιδική ζωή για το κοινό καλό της οικογένειας που επιβιώνει δύσκολα ή για την αυτοσυντήρησή τους, ελλείψει ενήλικης προστασίας. Μέσα στην διαπλοκή συμφερόντων παιδιών – ενηλίκων, το παιδί πρέπει να επαναπενδυθεί την κοινωνική του αξία, να ζει με αξιοπρέπεια, και να εκπληρώνει την ευημερία του ακόμα και μέσα σε ακραία φτώχεια, μέσα από γνήσια παιδοκεντρικές πολιτικές που θα αναπληρώνουν τα κενά και τις μειονεξίες, δημιουργώντας μια κοινή αφετηρία για όλα τα παιδιά, ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική τους θέση.

6. Βιβλιογραφία

6.1. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Aber, L., Gershoff, E.T., & Brooks-Gunn, J. (2001). Social exclusion of children in the US: Compiling indicators of factors from which and by which children are excluded. In *Conference on Social Exclusion and Children, Columbia University* (Vol. 34).
- Abrams, D., & Christian, J. N. (2007). A relational analysis of social exclusion. In D. Abrams, J. N. Christian, & D. Gordon (Eds.), *Multidisciplinary handbook of social exclusion research* (pp. 211-232). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Abrams, D., & Killen, M. (2014). Social exclusion of children: Developmental origins of prejudice. *Journal of Social Issues*, 70(1), 1-11.
- Attree, P. (2006). The social costs of child poverty: A systematic review of the qualitative evidence. *Children & society*, 20(1), 54-66.
- Backett-Milburn K, Cunningham-Burley S, Davis J., (2003) Contrasting lives, contrasting views? Understandings of health inequalities from children in different social circumstances. *Social Science and Medicine* 57(4): 613-623.
- Bartlett, S., (2011), Children in Urban Poverty: Can They Get More than Small Change? , *Child Poverty Insights* October 2011, Social and Economic Policy and Practice, UNICEF
- Bartlett, Sh. and Minujin Al. (2009). “The Everyday Environments of Children’s Poverty.” *Children, Youth and Environments* 19(2): 1-11.
- Bergold, J., & Thomas, S. (2012). Participatory research methods: a methodological approach in motion. *Historical Social Research*, 37(4), 191-222.
- Berman, et al, (2016). What We Know about Ethical Research Involving Children in Humanitarian Settings: An overview of principles, the literature and case studies, Innocenti Working Papers no. 2016:18, UNICEF Office of Research - Innocenti, Florence.
- Boyden, J., Eyber, C., Feeny, T. and Scott, C. (2003) Children and Poverty: Experiences and Perceptions from Belarus, Bolivia, India, Kenya & Sierra Leone, Children and Poverty Series, Part II, Richmond (Va.), Christian Children’s Fund.
- Bradbury, B. (2003). Child poverty: A review. *FaHCSIA Social Policy Research Paper*, (20).
- Brooks-Gunn, J., Duncan, G. J., & Aber, J. L. (Eds.). (1997). *Neighborhood poverty: Context and consequences for children* (Vol. 1). New York: Russell Sage.
- Burgi-Golub, N., & Soumara, G. (2015). What do children say about the humanitarian crisis in Greece? *Tepsis Paper 07 / September 2015* Laboratory of Excellence.
- Carey, M. A., & Asbury, J. E. (2016). *Focus group research* (Vol. 9). Routledge.
- Christopoulou, M. (2014). Children’s drawing and telling of the multiple facets of the 413 Greek financial crisis. *Visual Inquiry*, 3(1), 41-52.
- Coulton, C. J., & Pandey, S. (1992). Geographic concentration of poverty and risk to children in urban neighborhoods. *American Behavioral Scientist*, 35(3), 238-257.
- D’Addio An.C., (2007), Intergenerational Transmission of Disadvantage: Mobility or Immobility across Generations? A Review of the Evidence for OECD Countries, OECD SOCIAL, Employment and Migration *Working Papers* No 52, DELSA/ELSA/WD/SEM(2007)7

- Davis, J., & Ridge, T. (1997). *Same scenery, different lifestyle: Rural children on a low income*. London: Children's Society.
- Duncan, G. & Brooks-Gunn, J. (2000). Family poverty, welfare reform and child development. *Child Development* 71(1), 188-196.
- Eisenberger, N. I., Lieberman, M. D., & Williams, K. D. (2003). Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science*, 302, 290-292.
- Elliott, R., & Leonard, C. (2004). Peer pressure and poverty: Exploring fashion brands and consumption symbolism among children of the 'British poor'. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 3(4), 347-359.
- Evans, G.W. (2004). The environment of childhood poverty. *American Psychologist*, 59, 77-92.
- Fauth, R.C., Leventhal, T., & Brooks-Gunn, J. (2007). Welcome to the neighborhood? Long term impacts of moving to low poverty neighborhoods on poor children's and adolescents' outcomes. *Journal of research on adolescence*, 17(2), 249-284.
- Feeny, T., & Boyden, J. (2004). Acting in adversity: Rethinking the causes, experiences and effects of child poverty in contemporary literature. Literature and thought on Children and Poverty, in *Children and Poverty Series Working Paper: 116*.
- Forbes, J., & Sime, D. (2016). Relations between child poverty and new migrant child status, academic attainment and social participation: Insights using social capital theory. *Education Sciences*, 6(3), 24.
- Frazer, H. and Marlier, E. (2007), Tackling child poverty and promoting the social inclusion of children in the EU: Key lessons, Independent overview based on national reports of the national independent experts on social inclusion, Brussels: European Commission.
- Ghate, D. and Hazel, N. (2002). *Parenting in Poor Environments*. London: Jessica Kingsley.
- Gill, O. (2001). *Invisible children: child and family poverty in Bristol, Bath, Gloucestershire, Somerset and Wiltshire*. Barnardo's South West.
- Griggs, M. J., & Walker, R. (2008). The costs of child poverty for individuals and society: a literature review.
- Hamilton, K. (2012), 'Low-Income Families and Coping Through Brands: Inclusion or Stigma?', *Sociology*, 46(1): 74-90.
- Hennessy, E., & Heary, C. (2005). Exploring children's views through focus groups. In S. Greene & D. Hogan (Eds.), *Researching children's experience: Approaches and methods* (pp. 236-252). London: Sage.
- Hick P., Visser J., and MacNab N., (2007) Education and Social Exclusion in Abrams, D., Christian, J., & Gordon, D. (Eds.). (2007). *Multidisciplinary handbook of social exclusion research*. John Wiley & Sons.
- Hill, M. (2005) Ethical considerations in researching children's experiences. In Greene, S. and Hogan, D. (eds). *Researching Children's Experience: Approaches and Methods*, London: Sage Publications.
- Horgan, G (2009). *Speaking Out Against Poverty: voices of children living in disadvantaged areas*. Ulster: University of Ulster, Save The Children.
- Hutchison P., Abrams D., Christian J., (2007) The Social Psychology of Exclusion in Abrams, D., Christian, J., & Gordon, D. (Eds.). (2007). *Multidisciplinary handbook of social exclusion research*. John Wiley & Sons.

- ILO, OECD, IOM, UNICEF (2019) Ending child labour, forced labour and human trafficking in global supply chains, Geneva, ISBN 978-92-2-133701-0.
- Juvonen, J., & Graham, S. (Eds.) (2001). *Peer harassment in school: The plight of the vulnerable and victimized*. New York: The Guilford Press.
- Killen, M., & Rutland, A. (2011). *Children and social exclusion: Morality, prejudice, and group identity*. John Wiley & Sons.
- Klasen, S. (2001). Social exclusion, children and education. Implications of a rights-based approach. *European Societies*, 3(4), 413-445.
- Lareau, An. (2003) *Unequal Childhoods: Class, Race, and Family Life*. Berkeley: University of California Press.
- Lewis, O. (1968). *A study of slum culture: Backgrounds for La Vida*. Random House.
- Lister, R., (2004). *Poverty*, Cambridge: Polity Press.
- Luby, J., .et al (2013). The effects of poverty on childhood brain development: the mediating effect of caregiving and stressful life events. *JAMA pediatrics*, 167(12), 1135-1142.
- Main, G., & Bradshaw, J. (2014). Child poverty and social exclusion: Final report of 2012 PSE study. Report on Poverty and Social Exclusion in the UK. York: University of York.
- McKendrick, J. H. (2014). Geographies of children's well-being: In, of and for space. In *Handbook of child well-being: Theories, methods and policies in global perspective* (pp. 279-300). Springer.
- Micklewright, J. (2002). Social exclusion and children: A European view for a US debate. *LSE STICERD Research Paper No. CASE051*.
- Middleton, S., Ashworth, K. and Walker, R. (1994), *Family Fortunes: Pressures on Parents and Children in the 1990s*, London: Child Poverty Action Group.
- Millar, J. and Ridge, T. (2001). Families, poverty, work and care: A review of the literature on lone parents and low-income couple families with children. *DWP Research Report No. 153*, Leeds: Corporate Document Services.
- Morrow V. (2001a). *Networks and Neighbourhoods: Children's and Young People's Perspectives*. Health Development Agency: London.
- Mouriki, A., Michailidou, M., & Gazon, E. (2007). Incorporating the views of children into the policies combating poverty and social exclusion in Spyrou, S., et al (2007). Integrating children's perspectives in policy-making to combat poverty and social exclusion experienced by single-parent families: a transnational comparative approach. http://eprints.lincoln.ac.uk/id/eprint/3219/1/Final_Cross_National_Report.pdf
- Redmond, G. (2009). Children as actors: How does the child perspectives literature treat agency in the context of poverty? *Social Policy and Society*, 8(4), 541-550.
- Ridge, T. (2002). *Childhood poverty and social exclusion: From a child's perspective*. Policy Press.
- Ridge, T. (2009). Living with poverty: A review of the literature on children's and families' experiences of poverty. Department for Work and Pensions. *Research Report No 594*.
- Ridge, T., & Millar, J. (2000). Excluding children: Autonomy, friendship and the experience of the care system. *Social policy & administration*, 34(2), 160-175.
- Ridge, T. (2003). Listening to children: developing a child-centred approach to childhood poverty in the UK. *Family Matters*, (65), 4-9.

- Ridge, T. (2006b). Childhood Poverty: A Barrier to Social Participation and Inclusion, in J. Davis, Tisdall, K., Prout, A. and Hill, M (ed.), (2006), *Children, Young People and Social Inclusion: Participation for What?*. Bristol: Policy Press.
- Roker D., (1998) *Worth More than this: Young People Growing Up in Family Poverty*. The Children's Society: London.
- Ruddick, S. (2003). The politics of aging: Globalization and the restructuring of youth and childhood. *Antipode*, 35(2), 334-362.
- Sampson, R.J., Raudenbush, S.W., & Earls, F. (1997). Neighborhoods and violent crime: A multilevel study of collective efficacy. *Science*, 277(5328), 918-924.
- Shropshire J, Middleton S., (1999) *Small Expectations: Learning to be Poor*. York Publishing Services: York.
- Small, M. L., & Newman, K. (2001). Urban poverty after the truly disadvantaged: The rediscovery of the family, the neighborhood, and culture. *Annual Review of sociology*, 27(1), 23-45.
- Spencer, N. (2010). *Poverty and child health in the European Region. Poverty and social exclusion in the European Region: health systems respond*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Tisdall, K., Prout, A. and Hill, M (ed.)(2006) *Children, Young People and Social Inclusion: Participation for What?*. Bristol: Policy Press.
- UNICEF (2019), Annual Report 2018: For every child, every right, ISBN: 978-92-806-5032-7
- Unicef (2019). Best of UNICEF Research 2019, *Miscellanea*, UNICEF Office of Research - Innocenti, Florence.
- Unicef and the GCCP, (2017), A World free from child poverty: a guide to the task to achieve the vision, New York:Unicef ISBN: 978-0-692-81327-0.
- Uprichard, E (2008) Children as 'being and becomings': Children, childhood and temporality. *Children & Society* 22(4): 303-313.
- Van der Hoek, T. (2005). Through children's eyes: An initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands. UN.
- Vizard, P., et al (2018). Child poverty and multidimensional disadvantage: Tackling "data exclusion" and extending the evidence base on "missing" and "invisible" children. *LSE Centre for Analysis of Social Exclusion*. Available online.
- Willow C., (2002) *Bread is Free: Children and Young People Talk about Poverty*. Children's Rights Alliance: Save the Children Fund: London.

6.2. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ακάλεστου, Λ., & Δαφέρμος, Μ. (2016). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη ψυχική και σωματική ανάπτυξη των παιδιών, των εφήβων και των νέων στην Ελλάδα: μία κριτική ανασκόπηση και μετα-ανάλυση των μελετών μεταξύ των ετών 2008-2015. *Ελεύθερα*, (8) 3-53.
- Ακρίβου Ε, Μπονώτη Φ, Δερμιτζάκη Ε, (2016), Οι αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την οικονομική κρίση, *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, 4 (2), 305-322,
- Γιώτσα, Ά. (2004). Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας: ομοιότητες και διαφορές με τη μορφή της οικογένειας σε άλλες χώρες. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 3, 25-41.

- Δασκαλάκης Δ, (2013), “Κρίση παιδική ηλικία και τα δικαιώματα του παιδιού” στο Συνέδριο “Παιδική ηλικία: Κοινωνιολογικές, πολιτισμικές, ιστορικές και παιδαγωγικές διαστάσεις”, Αθήνα 11-14 Απριλίου 2013, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΕΚΠΑ, Εργαστήριο Κοινωνικό Επιστημών, ISBN: 978-960-466-143-5.
- Λεριού, Ε., κ.ά. (2019). *Κατάρτιση ενός Νέου Μεθοδολογικού Πλαισίου Καταγραφής της Παιδικής Ενημερίας και Φτώχειας*, Working Paper No. 2019-02, C.W.-SMILE, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Ματσαγγάνης Μ., Λεβέντη Χρ., Καναβίτσα Ελ., Φλεβοτόμου Μ., (2017) *Μια αποδοικότερη πολιτική για την καταπολέμηση της ακραίας φτώχειας*, ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ.
- Μητράκος, Θ. (2008). Παιδική φτώχεια: Πρόσφατες εξελίξεις και προσδιοριστικοί παράγοντες. Οικονομικό Δελτίο, 30/5/2008.
- Νικολαΐδης Ηλ., (2017), *Γιατί η Ελλάδα πρέπει να επενδύσει στην προσχολική αγωγή*, Φεβρουάριος, 2017, ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ.
- Παπαθεοδώρου Χρ., Δαφέρμος Γ., (2010), *Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008*, Επιστημονικές Εκθέσεις (Reports)/2, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ: Αθήνα.
- Φερόνας Αν, (2019), *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης*, Αθήνα: Διόνικος.

Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά

Κυριακή Λαμπροπούλου

Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο & Συνήγορος του Πολίτη.

Περίληψη

Η προσέγγιση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική από τη σκοπιά του φύλου έχει αποτελέσει το κεντρικό σημείο αναφοράς της μέχρι σήμερα θεώρησης του ζητήματος, όχι μόνο γιατί οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των φορέων φροντίδας, αλλά και γιατί η αποδόμηση της έννοιας της φροντίδας στις επιμέρους διαστάσεις της, όπως επίσημη-ανεπίσημη, αμειβόμενη-μη αμειβόμενη, η φροντίδα ως σχέση-δραστηριότητα, αγγίζει την ίδια την εννοιολόγηση του φύλου. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η θεώρηση του τρόπου που έχει γίνει αντιληπτή η σχέση φύλου και φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής. Επιχειρείται μια περιοδολόγηση, με κριτική επισκόπηση σχετικών θεωρητικών προσεγγίσεων από τις αρχές της δεκαετίας του 80 μέχρι σήμερα, με στόχο τη διερεύνηση των ορίων τους, τόσο για την κατανόηση της θέσης των φύλων στη φροντίδα όσο και κατά προέκταση των μοντέλων κοινωνικής προστασίας που αυτές συνεπάγονται.

Λέξεις κλειδιά: φύλο, φροντίδα, φεμινιστική θεωρία, κοινωνική πολιτική

Abstract

The approach of care in social policy from the point of view of gender has been the central point of reference to the issue to date, not only because women make up the majority of caregivers, but also because the deconstruction of the concept of care in its dimensions such as formal-informal, paid-unpaid, care as a relationship-activity, touches on the very notion of gender. The aim of this article is to consider the relationship between gender and care in the feminist theory of social policy. We will attempt a periodic review, with a critical overview of relevant theoretical approaches, from the early 1980s to the present, with the aim of exploring their boundaries both in understanding the position of gender in care and the social protection models they entail.

Keywords: gender, care, feminist theory, social policy

1. Εισαγωγή: η σημασία της φροντίδας και το πλαίσιο παροχής της

Η σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η έννοια της «ελεύθερης» και ατομικοποιημένης «αρωγικής» προσφοράς κινητοποιεί την κάλυψη κοινωνικών αναγκών μέσα από μια διευρυμένη χρήση υπηρεσιών στα πλαίσια του ανεπίσημου και του τρίτου τομέα. Σε ορισμένα καθεστώτα ευημερίας, ιδιαίτερα στα φιλελεύθερα, ο προβληματισμός γύρω από το ρόλο της φροντίδας εστιάζεται, κυρίως, στην εναπόθεση ευθυνών στην οικογένεια και γενικότερα στα άτομα δίκτυα (Taylor-Gooby, 2001). Η ατομοκεντρική και η «εργασιοκεντρική» οπτική, η οποία υιοθετείται στο σχεδιασμό και στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής, τόσο σε επίπεδο μεμονωμένων χωρών όσο και σε αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παραπέμπει σε ευρύτερες αλλαγές στα αξιακά πλαίσια των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, με τη στροφή σε ατομοκεντρικά πρότυπα κοινωνικής αναπαραγωγής, στην άμεση απόρριψη της συλλογικής ευθύνης και στην εξατομίκευση των παροχών σε επίπεδο ατόμου, τόσο ως αποδέκτη όσο και ως ενεργό συμμετέχο στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών.

Οι μετατοπίσεις στο προνοιακό μείγμα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, με τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, τις περικοπές κοινωνικών δαπανών, σε συνθήκες αλλαγών στη δομή της οικογένειας και στα πρότυπα της γυναικείας απασχόλησης, καθώς και την αυξανόμενη γήρανση του πληθυσμού, θέτουν επιτακτικά το ζήτημα του ελλείμματος ή 'κρίσης' της φροντίδας και βρίσκουν την αντανάκλασή τους σε μέτρα πολιτικής που ενθαρρύνουν την ανεπίσημη φροντίδα, όπως τα σχήματα πληρωμής για παροχή φροντίδας και άδειες για τους εργαζόμενους/ες με οικογενειακές υποχρεώσεις (Neysmith et al., 2013). Παρατηρείται δε στην Ευρώπη και ευρύτερα μια αυξανόμενη τάση τυποποίησης της ανεπίσημης φροντίδας με τη διεύρυνση της αγοράς σε νέους τομείς, με την εμπορευματοποίηση δραστηριοτήτων όπως η ανεπίσημη φροντίδα, με γυναίκες μετανάστριες να πρωταγωνιστούν στην παροχή της (Dahle, 2011).

Πιο πρόσφατα, το όλο ζήτημα ανέδειξε επιπρόσθετα η πανδημία του covid-19. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Bhattacharya (2020) *«Η κρίση του κορωνοϊού ξεκαθάρισε με έναν τραγικό τρόπο δύο πράγματα. Πρώτον, ότι ήταν σωστό αυτό που έλεγαν εδώ καιρό οι φεμινίστριες για την κοινωνική αναπαραγωγή, ότι η εργασία της φροντίδας είναι η βασική, δηλαδή η πιο σημαντική εργασία που γίνεται στην κοινωνία... Αυτό που λένε όλοι και όλες είναι: «Να συνεχίσουν να δουλεύουν οι νοσοκόμες και οι καθαρίστριες, να μείνουν ανοικτές οι υπηρεσίες που μαζεύουν τα σκουπίδια, να συνεχιστεί η παραγωγή τροφίμων».* Φαγητό, καύσιμα, στέγη, φροντίδα, καθαρίσματα: αυτές είναι οι «βασικές υπηρεσίες». Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο αριθμός των ατόμων που παρέχουν φροντίδα, ιδίως των γυναικών, αυξήθηκε κατά 10% τον πρώτο χρόνο της πανδημίας, ενώ παρατηρείται και εντατικοποίηση της συμμετοχής σε αυτήν, με σημαντική αύξηση των εβδομαδιαίων ωρών που αφιερώνονται στην παροχή της (EUROCARERS, 2021).

Επιπλέον, οι αναδιαρθρώσεις στην αγορά εργασίας, οι οποίες συνυφαίνονται με την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης, αλλά και την αύξηση, κυρίως, της αντρικής ανεργίας, συμπαρασύρουν αλλαγές στη δομή της οικογένειας-αν και σε διαφορετικό βαθμό ανάμεσα στις χώρες-θέτουν συνάμα υπό αμφισβήτηση παρωχημένα οικογενειοκεντρικά συστήματα κοινωνικής προστασίας. Το μοντέλο κοινωνικής προστασίας, που βασίζεται στον άνδρα κουβαλητή, στο πλαίσιο πλήρους και σταθερής απασχόλησης, στον οποίο εξαρτώνται τα μη απασχολούμενα μέλη της οικογένειας, το οποίο θεωρείται ότι αποτέλεσε, με επιμέρους διαφοροποιήσεις, το βασικό μοντέλο κοινωνικής προστασίας, δεν ανταποκρίνεται στο καινούργιο παραγωγικό υπόδειγμα (Béland and Mahon, 2016).

Οι παραπάνω ανακατατάξεις παραπέμπουν τόσο σε μια προσπάθεια διαχείρισης της ‘κρίσης’ του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα στο πλαίσιο μιας νεοφιλελεύθερης προοπτικής, όσο και στη δυνατότητα μιας ανανεωτικής οπτικής των συστημάτων κοινωνικής προστασίας με την αναγνώριση νέων υποκειμένων ως αποδεκτών, όπως τα άτομα που παρέχουν φροντίδα (Shaver, 2018).

Είναι ευρέως γνωστό ότι η φεμινιστική σκέψη στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής έχει δραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάδειξη, μελέτη και επαναδιατύπωση της έννοιας της φροντίδας. Η προσέγγιση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική από τη σκοπιά του φύλου έχει αποτελέσει το κεντρικό σημείο αναφοράς της μέχρι σήμερα θεώρησης του ζητήματος, όχι μόνο γιατί οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των φορέων φροντίδας¹, αλλά και γιατί η αποδόμηση της έννοιας της φροντίδας στις επιμέρους διαστάσεις της όπως επίσημη-ανεπίσημη, αμειβόμενη-μη αμειβόμενη, η φροντίδα ως σχέση-δραστηριότητα αγγίζει την ίδια την εννοιολόγηση του φύλου.

Αφετηρία αποτελούν οι απόπειρες ερευνητριών στον ακαδημαϊκό χώρο, στις αρχές της δεκαετίας του 80, στις αγγλοσαξονικές και στις σκανδιναβικές χώρες, κυρίως στη Βρετανία και στη Νορβηγία. Ερμηνείες οι οποίες, ως σημειωθεί, έχουν τύχει ευρύτερης αναγνώρισης, έχουν επηρεάσει την όλη θεώρηση του θέματος σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και ευρύτερα², και έχουν βρει την προέκτασή τους σε διακρατικό επίπεδο, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, στη θεώρηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η οποία εγκαινιάζεται με τη φεμινιστική κριτική στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990) «*Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*».

Στο πόνημα ανά χείρας, επιχειρείται μια σύντομη περιοδολόγηση της έννοιας της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και της σχέσης της με το φύλο, η οποία μετρά πλέον ένα χρονικό διάστημα σαράντα και πλέον ετών. Η περιοδολόγηση αυτή αναδεικνύει, κυρίως, τις δεκαετίες από το 1980 έως το 2000 κατά τη διάρκεια των οποίων άνηψε η μελέτη/έρευνα του συγκεκριμένου επιστημονικού αντικειμένου.

Από τη δεκαετία του 2000 και μετά, σταδιακά η μελέτη της φροντίδας αποδεσμεύεται από την σχεδόν αποκλειστική της πρόσδεση με το φύλο, με τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του επιστημονικού ενδιαφέροντος σε άλλες κοινωνικές διαφορές και στον τρόπο που αυτές συνυφαίνονται με την παροχή φροντίδας. Μαζί με την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον φορέα φροντίδας και το φύλο στην ίδια την φροντίδα, αποκτά βαρύτητα και η ανάδειξη του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου αναφοράς της. Η σύγχρονη αυτή τάση χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα στην προσέγγιση του αντικειμένου, συνοδεύεται από τη μετατόπιση του θεωρητικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος από το τοπικό στο παγκόσμιο-με έμφαση στις αλυσίδες φροντίδας και το ρόλο των μεταναστριών στην παροχή της- καθώς και στην επαναφορά της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής ως ερμηνευτικό εργαλείο, ζήτημα το οποίο απλώς θα θίξουμε στο παρόν άρθρο για να επανέλθουμε αναλυτικότερα σε επόμενη δημοσίευση.

---

1. Παρά την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης-ο Κοινωνικός μέσος όρος της γυναικείας απασχόλησης έχει αυξηθεί από 48,4% το 1994 σε 66,5% το 2017 (European Labour Force Survey, 1998 και 2018)-οι γυναίκες συνεχίζουν να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες στην φροντίδα. Αν και η συμμετοχή των δύο φύλων στην φροντίδα και στην οικιακή εργασία διαφέρει ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε (Verbakel, E. et al (2017) ‘Informal Care in Europe: Findings from the European Social Survey’, *European Journal of Public Health*, vol. 27, issue (1).

2. βλ. αναλυτικότερα Λαμπροπούλου, 1999, μεταξύ άλλων και για την Ελλάδα, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε ειδικότερα σε επόμενο άρθρο.

2. Η εννοιολόγηση της φροντίδας τη δεκαετία του 1980: αγγλοσαξονικές δυϊστικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της ισότητας των φύλων και ο αντίλογος του Σκανδιναβικού φεμινισμού

Η ενασχόληση με την εννοιολόγηση της φροντίδας στη θεωρία της κοινωνική πολιτική αποτελεί ένα έργο εξαιρετικά δύσκολο, λόγω της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας γύρω από το ζήτημα, γεγονός που δυσχεραίνεται και από την έλλειψη μιας συνολικής, πέρα από τα σύνορα ορισμένων χωρών, αποτίμησης των ποικίλων ερμηνειών και εννοιολογήσεων της φροντίδας.

Παρά το γεγονός ότι η έννοια της φροντίδας δύναται να ποικίλει στο νόημα το οποίο προσδίδεται σε αυτήν σε διαφορετικά χωροχρονικά πλαίσια, καθώς και στα πλαίσια συγκεκριμένων σχέσεων φροντίδας, εντούτοις στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής έχουν επικρατήσει ως κυρίαρχες ορισμένες μόνο εκδοχές της.

Η φροντίδα είχε αρχικά, αντίληψη κυρίαρχη που διέτρεχε ολόκληρη τη δεκαετία του 80, ιδωθεί ως μια μη αμειβόμενη εργασία, στα πλαίσια του ιδιωτικού χώρου του νοικοκυριού, δηλαδή σε ταύτιση με την ανεπίσημη εκδοχή της, που εστιαζόταν μονόπλευρα στον φορέα φροντίδας, αγνοώντας τις ανάγκες των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα, και που απεμπόλιζε τυχόν αμοιβαιότητα, αλληλεξάρτηση, αντιμετωπίζοντάς την ως μια καταναγκαστική και καταπιεστική για τις γυναίκες, που πρωταγωνιστούσαν σε αυτήν, εμπειρία.

2.1. Η φροντίδα ως αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία: από το δυισμό στη σύνθεση

Για να ξεκινήσουμε από τη θεώρηση της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, αυτή παραπέμπει σαφώς στις πρώτες απόπειρες εννοιολόγησης της φροντίδας, στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του 80, όπου η ταύτιση της παροχής φροντίδας με την φροντίδα στην οικογένεια και σε συνέχεια με αυτήν των γυναικών ως ανεπίσημων φορέων φροντίδας, προδιέγραψε την αντίληψη της φροντίδας ως μη αμειβόμενη εργασία (Finch & Groves, 1980, Finch, 1984, Graham, 1983, Ungerson, 1983a, 1983b). Αποτέλεσε, με τον τρόπο αυτό, η θεώρηση της φροντίδας τη συνέχεια και διεύρυνση του προβληματισμού για την οικιακή εργασία³ και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, αλλά και την απάντηση στα προτεινόμενα μέτρα της νεοφιλελεύθερης κυβέρνησης της περιόδου, για την «φροντίδα στην κοινότητα», τα οποία είχαν ως στόχο την εναπόθεση της ευθύνης για την παροχή φροντίδας στην οικογένεια.

Στη βάση του παραπάνω θεωρητικού και πολιτικού πλαισίου δόθηκε έμφαση στον καταναγκαστικό και καταπιεστικό χαρακτήρα της φροντίδας, κυρίως αναφορικά με τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας στην οικογένεια, και τις αρνητικές επιπτώσεις της συμμετοχής των γυναικών σε αυτήν για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

Αυτό που έχει εξέχον ενδιαφέρον είναι ότι φροντίδα ως μη αμειβόμενη εργασία δεν συμβαδίζει, ήδη από τη δεκαετία του 80 στη Μεγάλη Βρετανία και γενικότερα στον ευρωπαϊκό βορρά, με την πραγματικότητα της παροχής φροντίδας υπό πληρωμή στα πλαίσια του νοικοκυριού.

3. Όπως καθιερώθηκε μέσα από το έργο της Oakley για την κοινωνιολογία της οικιακής εργασίας [βλ. Oakley, M. (1974) *The Sociology of Housework*, London: Martin Robertson].

Η ανάπτυξη νέων τομέων δραστηριοτήτων, συνήθως πέρα από τη σφαίρα της θεσμοθετημένης απασχόλησης, σε σύνδεση με την απορρύθμιση των κοινωνικών υπηρεσιών και την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της φροντίδας, θέτουν επιτακτικά το ζήτημα της αμειβόμενης φροντίδας. Με την προώθηση της εμπορευματοποίησης της φροντίδας, άλλες κοινωνικές διαφορές πέρα από το φύλο, όπως η τάξη και η φυλή-εθνότητα, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη μας ότι γυναίκες της εργατικής τάξης με χαμηλή ειδίκευση, μετανάστριες, αλλά και αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών, πλειοψηφούν σε αυτήν την συχνά άτυπη μορφή απασχόλησης (Jenson, 1997).

Η θεώρηση της φροντίδας αποκλειστικά ως μη αμειβόμενη εργασία δεν συμβαδίζει, επίσης, με τη σύγχρονη τάση στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής για στήριξη και συμπλήρωση με παροχές σε χρήμα, τόσο των ατόμων που παρέχουν όσο και αυτών που λαμβάνουν φροντίδα, με παράλληλη συρρίκνωση των κοινωνικών υπηρεσιών (Baldock, 1993).

Η Σκανδιναβική προσέγγιση της φροντίδας εγκαινιάζεται, την ίδια χρονική περίοδο, στη Νορβηγία με το άρθρο της Wærness (1979) το οποίο αποσκοπούσε στην ανάδειξη του αφανούς ρόλου των γυναικών ως φορέων φροντίδας σε ένα αναπτυσσόμενο κράτος πρόνοιας, και παραμένει αφανής μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 90, ενώ ως σημειωθεί ότι ακόμη και σήμερα η εννοιολόγηση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική εκλαμβάνεται πολύ συχνά ως ενιαία, λαμβάνοντας υπόψη μόνο τις αγγλοσαξονικές προσεγγίσεις. Ενώ και σε αυτήν την περίπτωση η αναζήτηση ερμηνευτικού πλαισίου για την φροντίδα συνδέεται με την παράμετρο φύλο, δηλαδή αποσκοπεί στην ανάδειξη του ρόλου των γυναικών σε αυτήν, όπως άλλωστε και στη Βρετανική εκδοχή της, εντούτοις αυτή δεν ταυτίζεται με την φροντίδα στην οικογένεια και δεν ορίζεται αποκλειστικά ως μη αμειβόμενη εργασία.

Η διπλή αυτή ερμηνεία της φροντίδας, ως αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία, δεν είναι τυχαία, αν λάβουμε υπόψη μας την διευρυμένη κρατική παρέμβαση στον οικιακό χώρο και την έμφαση στη συλλογική κάλυψη κοινωνικών αναγκών, καθώς και την παράλληλη στρατηγική, με τη διεύρυνση του συστήματος κοινωνικής φροντίδας, προώθησης της απασχόλησης των γυναικών ως επίσημων φορέων φροντίδας, όπως γίνεται εμφανές με την εξάπλωση του σχήματος βοήθεια στο σπίτι, ήδη από τη δεκαετία του 50, αρχικά για τα παιδιά και μετά για τους ηλικιωμένους (Wærness, 1984, p.74).

Στο θέμα αυτό επανέρχεται η ίδια στη δεκαετία του 90 στα πλαίσια ερευνών για την φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων (Wærness, 1994), καθώς και άλλες ερευνήτριες όπως η Leira (1992) ειδικότερα για την παιδική φροντίδα, και η Lingsom (1997) αναφορικά με τα σχήματα παροχών σε είδος και σε χρήμα για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας ηλικιωμένων ατόμων.

Παρότι στις Σκανδιναβικές χώρες η διευρυμένη κρατική παρέμβαση στην κάλυψη αναγκών φροντίδας μέσα από παροχές σε χρήμα για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας, και η απασχόληση των γυναικών στις υπηρεσίες φροντίδας, δεν θεωρείται από όλες τις φεμινίστριες προς όφελος των γυναικών, εφόσον για ορισμένες η παρέμβαση αυτή προδιαγράφει την αντικατάσταση της ιδιωτικής από μία 'δημόσια πατριαρχία', εντούτοις πολλές ερευνήτριες, εντός και εκτός φεμινιστικού χώρου, θεωρούν τόσο τη θεσμική κατοχύρωση μέτρων κοινωνικής προστασίας για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας όσο και την παράλληλη προώθηση της απασχόλησης των γυναικών στις υπηρεσίες φροντίδας ως καθοριστικό παράγοντα για την αυτονομία τους (βλ. Siim, 1994).

Αυτό που αποτελεί, πάντως, γεγονός είναι ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 90 και μετά, στο πλαίσιο ενός δημόσιου διαλόγου για την φροντίδα μεταξύ φεμινιστριών από τη Βρετανία και τις Σκανδιναβικές χώρες, μία βασική πρωταγωνίστρια της θεώρησης της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, η Ungerson (1991), αναγνωρίζει ως ανεπαρκή την αντίθεση ανάμεσα σε επίση-

μη και ανεπίσημη φροντίδα, δηλαδή τη διάσταση ανάμεσα στο αμειβόμενο και μη αμειβόμενο χαρακτήρα της φροντίδας, ενώ η ίδια έκτοτε ασχολείται διεξοδικά με την σχήματα πληρωμής για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας, όπως και άλλες ερευνήτριες. Η Graham, (1991, p.18), στο πλαίσιο της δικής της αυτοκριτικής, αναγνωρίζει την ύπαρξη αμειβόμενης φροντίδας στο χώρο του νοικοκυριού, κυρίως υπό την έννοια της προσωπικής υπηρεσίας, στην οποία, άλλες κοινωνικές διαφορές, πέρα από το φύλο, όπως η φυλή και η τάξη, διαπλέκονται στην παροχή της.

Η υπέρβαση του διαχωρισμού ανάμεσα στην αμειβόμενη και στη μη αμειβόμενη φροντίδα, δηλαδή η αποφυγή μιας μονομερούς προσέγγισης της φροντίδας ως μη-αμειβόμενης εργασίας, είναι σημαντική γιατί μετατοπίζει το κέντρο βάρους από τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα στην οικογένεια και τη θεώρηση της κρατικής παρέμβασης αποκλειστικά και μόνο αναφορικά με την προώθηση της γυναικείας απασχόλησης, στο σύνολο των μέτρων σε χρήμα και σε είδος που κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των γυναικών τόσο ως εργαζομένων όσο και ως φορέων φροντίδας. Με τον τρόπο αυτό η φροντίδα γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως δραστηριότητα αλλά και ως σχέση, ενώ ένα πλαίσιο αναφοράς που ξεπερνάει τέτοιου είδους διαχωρισμούς παρέχει τη δυνατότητα να εξετάσουμε τη σημασία άλλων κοινωνικών διαφορών⁴ πέρα από το φύλο στην παροχή της (βλ. Lampropoulou, 2000).

2.2. Η φροντίδα ως δραστηριότητα και ως σχέση: από την ισότητα στη διαφορά

Η έμφαση που δόθηκε από τις φεμινίστριες στη Βρετανία στη δεκαετία του 80 στη μη-αμειβόμενη διάσταση της φροντίδας, στόχευε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην ανάδειξη του καταναγκαστικού και καταπιεστικού χαρακτήρα της φροντίδας, κυρίως αναφορικά με τις αρνητικές επιπτώσεις για τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Ο υπερτονισμός του καταπιεστικού χαρακτήρα της φροντίδας για τις γυναίκες, προδιέγραψε, παράλληλα με την θεώρηση της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, την υποβάθμιση του συναισθηματικού της χαρακτήρα, καθώς και των διαφορετικών εμπειριών που απορρέουν από την συμμετοχή αυτή στη βάση επιμέρους σχέσεων φροντίδας. Ο σχεσιακός χαρακτήρας της φροντίδας γίνεται αντιληπτός εδώ υπό μια διττή έννοια, αφενός αναφορικά με τη συναισθηματική διάσταση της φροντίδας και αφετέρου με την παροχή φροντίδας στα πλαίσια διαφορετικών σχέσεων φροντίδας.

Όσον αφορά στη συναισθηματική και στη πρακτική διάσταση της φροντίδας, η αποφυγή ταύτισης της φροντίδας με συναισθηματικές διεργασίες που συνδέονται στερεοτυπικά με ιδιότητες του γυναικείου φύλου είχε ως αποτέλεσμα την έμφαση στη φροντίδα ως δραστηριότητα, η οποία παραπέμπει στο γνωστό διαχωρισμό στην αγγλική γλώσσα ανάμεσα στο care for και care about. Μία από τις πρωταγωνίστριες της δημόσιας συζήτησης για την φροντίδα στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του 80, η Ungerson (1983α, p. 31), αναφερόμενη στη σχέση του πρακτικού (care for) και του συναισθηματικού (care about) χαρακτήρα της φροντίδας τονίζει ότι «το νόημα της φροντίδας όπως εκφράζεται με την πρώτη έννοια είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό που γίνεται αντιληπτό με την δεύτερη», δηλαδή ότι οι δύο αυτές διαστάσεις της φροντίδας πρέπει να ειπωθούν ως απόλυτα διακριτές.

4. Για παράδειγμα Morris (1993) για συσχέτιση φύλου με την αναπηρία, Walker (1987) για συσχέτιση τάξης-ηλικίας, Gurاناتnam (1993) για συσχέτιση φυλής και τάξης (βλ. αναλυτικότερα Dalley, 1988).

Είναι, βέβαια, γεγονός ότι την ίδια χρονική περίοδο μία άλλη ερευνήτρια, η Graham (1983, p.15), επιχειρεί από την αρχή της αρθρογραφίας της πάνω στο θέμα μία ανάλυση που περιλαμβάνει τόσο την προβληματική της φροντίδας ως πρακτική δραστηριότητα, όσο και ως συναισθηματική διεργασία, μια δουλειά αγάπης (a Labour of Love) όπως την ονομάζει χαρακτηριστικά. Στη διερεύνηση όμως της διαμόρφωσης της γυναικείας ταυτότητας ως φορέα φροντίδας που επιχειρεί η ίδια, τονίζει ότι *“η διαδικασία της φροντίδας [δηλ. η θηλυκοποιημένη εκδοχή της] ορίζει τόσο την ταυτότητα όσο και την δραστηριότητα των γυναικών στις δυτικές κοινωνίες. Αυτή καθορίζει και το πως αισθάνονται οι γυναίκες σε μια καπιταλιστική και πατριαρχική τάξη πραγμάτων”* (ο.π. p. 30).

Διευρύνοντας το συλλογισμό αυτό, η Ungerson (1983b, p. 35), στο πλαίσιο αναζήτησης ενός πλαισίου για τη διερεύνηση του ρόλου των γυναικών στην φροντίδα, διευκρινίζει, περαιτέρω, ότι η όλη θεώρηση του θέματος πρέπει να εστιαστεί στην ανάδειξη του άνισου καταμερισμού της φροντίδας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, με κέντρο αναφοράς τη συμμετοχή των γυναικών σε ασχολίες ρουτίνας, που προσιδιάζουν με την οικιακή εργασία. Στο ίδιο άρθρο, ανατρέχοντας σε έρευνες για τις μητέρες που φροντίζουν παιδί με αναπηρία, σχολιάζει τα αποτελέσματα των ερευνών που φέρουν τις μητέρες να αποκομίζουν θετική εμπειρία από τη συμμετοχή τους στη φροντίδα, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τυχόν θετικές διαστάσεις της συμμετοχής στην φροντίδα αφορούν πιθανά τη συγκεκριμένη σχέση φροντίδας, και ότι το ‘μητρικό’ αυτό μοντέλο φροντίδας, όπως το ονομάζει, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την διερεύνηση του ρόλου και των στάσεων των ανεπίσημων φορέων φροντίδας απέναντι στη φροντίδα σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην φροντίδα των ηλικιωμένων. Η μέριμνα για την αποφυγή οποιασδήποτε αναφοράς σε εγγενείς ιδιότητες του γυναικείου φύλου, όπως της μητρικής λειτουργίας, είχε ως αποτέλεσμα την αντίληψη της θέσης των γυναικών στην φροντίδα περιοριστικά ως ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, και αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους, στην ευρύτατη βιβλιογραφία για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας στις αγγλοσαξονικές χώρες, να μην συμπεριληφθεί η φροντίδα ατόμων με αναπηρία αλλά και γενικότερα η φροντίδα των παιδιών (βλ. Λαμπροπούλου, 1998).

Εστιάζοντας τον προβληματισμό γύρω από την φροντίδα στις γυναίκες φορείς φροντίδας και στις αρνητικές συνέπειες της συμμετοχής τους σε αυτήν, ο σχεσιακός της χαρακτήρας υποβαθμίστηκε και η εμπειρία των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν ενσωματώθηκε στην όλη θεώρηση του θέματος. Ζήτημα το οποίο αποτέλεσε πεδίο κριτικής κυρίως από φεμινίστριες-μέλη του κινήματος ατόμων με αναπηρία, οι οποίες ανέδειξαν την αμοιβαιότητα, την ανταλλαγή φροντίδας, για παράδειγμα ένα παιδί που λαμβάνει φροντίδα από μητέρα με αναπηρία ενώ παράλληλα και το ίδιο παρέχει φροντίδα, διευκολύνοντάς τη σε δραστηριότητες της καθημερινότητας της ή που εμπλέκεται στη φροντίδα ηλικιωμένου ατόμου, ανάπηρου αδελφού/ης ως μέλος της οικογένειας (Parker and Clarke, 2002).

Είναι εμφανές ότι η ταύτιση της φροντίδας με την φροντίδα στην οικογένεια, στην ταύτιση της μάλιστα με ένα μονοδιάστατο μοντέλο, αυτό της πυρηνικής οικογένειας με τον άνδρα κουβαλητή, δεν συμπεριλαμβάνει το ρόλο των ευρύτερων άτυπων δικτύων, δεν καθιστά φανερές τις διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικά νοικοκυριά όσον αφορά στην παροχή φροντίδας, το ρόλο των ανδρών⁵ σε αυτήν, ιδιαίτερα αναφορικά με ορισμένες σχέσεις φροντίδας, όπως η φροντίδα

5. Η ανάπτυξη των ‘ανδρικών σπουδών’ αλλά και η στροφή στην έρευνα διαφορετικών σχέσεων φροντίδας, όπως σε ομοφυλόφιλα ζευγάρια, ήταν αυτή που ανέδειξε, κατά κύριο λόγο, πέρα από την φροντίδα υπερήλικων συζύγων, τον ρόλο των ανδρών στην φροντίδα, αναλυτικότερα βλ. Parker, G. and Seymour, J. (1998), Dahle, M, etal. (2011).

συζύγων/συντρόφων, καθώς και τις διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες ως προς το εύρος και τις επιμέρους δραστηριότητες που συνθέτουν τη συμμετοχή τους στην φροντίδα (Thomas, 1993, Phillips, 2007).

Στη σκανδιναβική προσέγγιση η συμμετοχή στην φροντίδα δεν γίνεται αντιληπτή περιοριστικά στα πλαίσια ορισμένων μόνο δραστηριοτήτων, όπως στη βρετανική θεώρηση του θέματος. Η δουλειά παροχής φροντίδας περιλαμβάνει σύμφωνα με την Waerness (1987, p. 85) *‘όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και εμπειριών όσον αφορά στην αίσθηση του προσωπικού ενδιαφέροντος για τους άλλους και την ανάληψη ευθυνών για την ποιότητα ζωής τους’*. Ας σημειωθεί εδώ ότι στην ανεπίσημη φροντίδα συμπεριλαμβάνεται ο χρόνος ο οποίος καταναλώνεται σε δραστηριότητες επαφής με κοινωνικές υπηρεσίες, δηλαδή η συνέχεια της επίσημης και ανεπίσημης φροντίδας και ο διαμεσολαβητικός ρόλος των γυναικών σε αυτήν. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Waerness (1989, p. 222), πολλοί συγγενείς εργάζονται ως οικογενειακοί βοηθοί στο σπίτι, ορισμένοι ανεπίσημοι φορείς φροντίδας λαμβάνουν αμοιβή μέσω επιδομάτων, μισθό φροντίδας ή διευρυμένων αδειών με αποδοχές για φροντίδα, ή όπως προσθέτει η Leira, (1993, p. 24) πρόκειται για γυναίκες σε διαφορετική φάση του κύκλου ζωής.

Ενώ στο πλαίσιο της βρετανικής θεώρησης η φροντίδα ορίζεται ως δραστηριότητα και εστιάζεται στον άνισο έμφυλο καταμερισμό εργασίας στην οικογένεια, στη σκανδιναβική προσέγγιση αναλύεται ως σχέση. Η Waerness (1984, pp. 70-71) σε ένα από τα πρώτα άρθρα της, επιχειρώντας μια αποκωδικοποίηση της έννοιας της φροντίδας, διακρίνει τρεις βασικές επιμέρους μορφές, την προσωπική υπηρεσία (personal service), η οποία βασίζεται σε άνισες κοινωνικές σχέσεις και ο φορέας φροντίδας βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, την εργασία παροχής φροντίδας (care-giving work), η οποία βασίζεται στην ισότιμη-αμοιβαία σχέση με το άτομο που λαμβάνει φροντίδα, το οποίο λόγω ηλικίας- συμπεριλαμβανομένων παιδιών και ηλικιωμένων- αναπηρίας ή ασθένειας δεν μπορεί να αυτοεξυπηρετηθεί, και την αυθόρμητη φροντίδα (spontaneous care), στο πλαίσιο της εκδήλωσης ενδιαφέροντος και αλληλεγγύης στην καθημερινή ζωή. Όλες οι σχέσεις φροντίδας, σύμφωνα με την ίδια, δύναται να λαμβάνουν χώρα τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο, και δεν επηρεάζονται από την παρέμβαση αμοιβής.

Η θεώρηση της Waerness είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί μεταφέρει τον προβληματισμό από τον φορέα φροντίδας στην ίδια την φροντίδα, την έννοια της οποίας αποκωδικοποιεί στη βάση του αν λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο άνισων σχέσεων μεταξύ των ατόμων που παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα, δηλαδή δεν αντιλαμβάνεται την παροχή της περιοριστικά στα πλαίσια του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα και δεν συνδέει τη συμμετοχή των γυναικών στην φροντίδα a priori με σχέσεις εξάρτησης. Η ίδια δεν αναφέρεται αναλυτικά στην επίδραση επιμέρους κοινωνικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων στην φροντίδα στο βαθμό που προδιαγράφουν σχέσεις εξάρτησης, αλλά έμμεσα η θεώρηση της επιτρέπει να γίνουν αντιληπτές διαφορές με βάση το φύλο, όπως στη μονόπλευρη εξυπηρέτηση των ανδρών από τις γυναίκες σε καθημερινές δραστηριότητες του νοικοκυριού, ή στην περίπτωση του/της οικιακού-προσωπικού βοηθού, συνήθως υποαμοιβόμενης/ου απασχολούμενης/ου, όπου η τάξη αλλά και άλλες κοινωνικές διαφορές όπως στη βάση της φυλής-εθνότητας, αποτελούν βασικές παραμέτρους που προδιαγράφουν αρνητικές εμπειρίες, αντικατοπτρίζοντας άνισες κοινωνικές σχέσεις, όπως γίνονται σήμερα εμφανείς με τη διεύρυνση της εμπορευματοποίησης της φροντίδας και τις μετατοπίσεις στο προνοιακό μείγμα στη Νορβηγία, όπως και σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες (Daatland, 1997).

Όσον αφορά στις σχέσεις φροντίδας που δεν σχετίζονται με την προσωπική υπηρεσία, όπου δηλαδή ο φορέας φροντίδας δεν βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, αυτές χαρακτηρίζονται, σύμφωνα με την Waerness (1984, π. 69), από την αμοιβαιότητα και αλληλεξάρτηση φορέα φροντίδας και ατόμου που λαμβάνει φροντίδα και την εκούσια συμμετοχή του φορέα φροντίδας στην παροχή της. Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με την ίδια, τα όρια ανάμεσα στη συναισθηματική και στην πρακτική διάσταση της φροντίδας δεν είναι διακριτά, δηλαδή η συμμετοχή στην φροντίδα έχει ουσιαστικά ένα θετικό χαρακτήρα. Η λέξη omsorg (φροντίδα), εξάλλου, στις σκανδιναβικές γλώσσες, μπορεί να μεταφραστεί τόσο ως συναίσθημα, όσο και ως πρακτική δραστηριότητα, και με τις δύο εκδοχές της έχει ένα θετικό περιεχόμενο, αντίθετα με το αρνητικό περιεχόμενο που φέρει η φροντίδα στις αγγλοσαξονικές ερμηνείες.

Όπως γίνεται, επίσης, εμφανές σε άλλη εργασία της όπου αναφέρεται ειδικότερα στη λογική της φροντίδας (the rationality of care), η Waerness θεωρεί ότι η ιδιαιτερότητα της φροντίδας ως δραστηριότητας γίνεται αντιληπτή μέσα από τη σύζευξη λογικής και συναισθήματος και θεμελιώνεται, με την απόκτηση γνώσης στα πλαίσια της καθημερινής πρακτικής άσκησης, στη στενή διαπροσωπική σχέση του φορέα φροντίδας με το άτομο που λαμβάνει φροντίδα (Waerness, 1987, pp. 210-224). Ως παράδειγμα της λογικής της φροντίδας παραθέτει τη μητρική σκέψη (maternal thinking) που παραπέμπει στο έργο της Ruddick (1980). Με την αναφορά της αυτή γίνεται κατανοητό ότι συνδέει την παροχή φροντίδας με γυναίκες ιδιότητες και κατά συνέπεια με ένα ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς στη βάση της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα, αντίθετα με τη βρετανική προσέγγιση του θέματος που προσεγγίζει την φροντίδα στο πλαίσιο της ισότητας των φύλων.

Η προσέγγιση της θέσης των γυναικών στην φροντίδα υπό την οπτική της διαφοράς ή της ισότητας ανάμεσα στα φύλα, παραπέμπει στις γενικότερες ερμηνείες της θέσης των γυναικών στην κοινωνία στο πλαίσιο διαφορετικών φεμινιστικών 'σχολών σκέψης' και ομάδων του γυναικείου κινήματος, θέμα στο οποίο δεν θα επεκταθούμε στο σημείο αυτό. Εδώ θα αρκεστούμε στο να επισημάνουμε ότι η σύνδεση της φροντίδας με γυναίκες ιδιότητες, όπως προκύπτει από το έργο της Waerness, παρότι δεν είναι κοινά αποδεκτή από όλες τις Σκανδιναβές φεμινίστριες, τα τελευταία χρόνια, η 'λογική της φροντίδας' ως εναλλακτικός ηθικός κώδικας, σε αντίθεση με μια ατομοκεντρική και ανδροκεντρική οπτική συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι, κερδίζει σταδιακά έδαφος στη φεμινιστική σκέψη και στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής, ενώ το εννοιολογικό πλαίσιο αναφοράς της φροντίδας ως σχέσης που εγκαινιάζεται με το έργο της Waerness έχει βρει τη συνέχεια του στο έργο φεμινιστριών πολιτικών φιλοσόφων, όπως η Tronto (2011).

Η εννοιολόγηση της φροντίδας στη σκανδιναβική προσέγγιση, ιδιαίτερα μέσα από το πρωτοποριακό έργο της Waerness, είναι σαφές ότι δεν γίνεται αντιληπτή στο πλαίσιο δυϊστικών αντιπαράθεσεων, όπως στην αγγλοσαξονική θεώρηση, όσον αφορά τόσο στον αμειβόμενο-μη αμειβόμενο χαρακτήρα της φροντίδας όσο και στη διάσταση της φροντίδας ως σχέση και ως δραστηριότητα. Η έρευνα σε διαφορετικές ομάδες φορέων φροντίδας και στη βάση επιμέρους χαρακτηριστικών των ατόμων που λαμβάνουν και παρέχουν φροντίδα, τόσο στη Νορβηγία όσο και ευρύτερα, όπως και στη Βρετανία από τα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, έχει τεκμηριώσει και διευρύνει το ερμηνευτικό πλαίσιο της Waerness, ειδικότερα αναφορικά με τον σχεσιακό χαρακτήρα της φροντίδας (Λαμπροπούλου, 2019).

3. Η εννοιολόγηση της φροντίδας από τη δεκαετία του 1990 και μετά: φύλο και φροντίδα στην τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας-πέρα από το «δίλημμα της Wollstonecraft»;

Στη δεκαετία του 90, ο προβληματισμός για τη σχέση φύλου-φροντίδας βρήκε την προέκτασή του σε διακρατικό επίπεδο μέσα από την θεωρητική και εμπειρική μελέτη των καθεστώτων ευημερίας, με αφετηρία την κριτική που ασκήθηκε από φεμινίστριες θεωρητικούς στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990).

Ο Esping-Andersen στο βιβλίο του «*Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*» επικεντρώνει την ανάλυσή του στη σχέση αγοράς εργασίας και κράτους πρόνοιας. Στο πλαίσιο αυτό, μέτρο σύγκρισης ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας αποτελεί κατά κύριο λόγο η έκταση της κρατικής παρέμβασης στην απο-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης (de-commodification) (ο.π, p. 52) στις διάφορες χώρες, οι οποίες περιλαμβάνονται στη μελέτη του, δηλαδή στη δυνατότητα που δίνεται στους πολίτες να αποφύγουν την πλήρη εξάρτηση από την αγορά εργασίας για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα χωρίς απώλεια εισοδήματος, διαδικασία στην οποία ο ρόλος του κράτους αλλά δευτερευόντως και της οικογένειας αποδεικνύεται καθοριστικός.

Επικεντρώνοντας, όμως, στη θεώρηση της εργασίας περιοριστικά ως μισθωτής απασχόλησης, η παράμετρος φύλο δεν ενσωματώνεται στην ανάλυσή του Esping-Andersen με τρόπο που να λαμβάνει υπόψη τη σημασία της ανεπίσημης φροντίδας και της οικιακής εργασίας και τον πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών σε αυτές τις δραστηριότητες, δηλαδή τη σημασία του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα ως διαμεσολαβητικό παράγοντα ανάμεσα στο κράτος και την αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα όταν οι γυναίκες δεν βρίσκονται στην αγορά εργασίας να εξαφανίζονται από την ανάλυσή του (Taylor-Gooby, 1991, Langan and Ostner, 1991).

3.1. Η πρώιμη φεμινιστική κριτική στο έργο του Esping-Andersen για τα καθεστώτα ευημερίας

Η κριτική που ακολούθησε την έκδοση του βιβλίου του Esping-Andersen (1990) περιλαμβάνει τις προσπάθειες αφενός διεύρυνσης, αφετέρου τροποποίησης των κριτηρίων ταξινόμησης σε καθεστώτα ευημερίας, από φεμινίστριες θεωρητικούς, αρχικά, κυρίως, στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΕΠΑ. Υιοθετήθηκαν δύο ευρείες προσεγγίσεις από τη φεμινιστική σκέψη: η πρώτη αφορούσε στην ενσωμάτωση του φύλου στην υπάρχουσα προβληματική των καθεστώτων ευημερίας, ενώ η δεύτερη προσέγγιση επιχείρησε να ενσωματώσει τη διάσταση του φύλου με την κατασκευή νέου θεωρητικού πλαισίου.

Το πιο σημαντικό παράδειγμα της πρώτης προσέγγισης ήταν αυτό της Orloff (1993) που ενσωμάτωσε το φύλο στην τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας του Esping-Andersen. Πιο συγκεκριμένα, η Orloff (1993, p. 321) πρότεινε ως κριτήριο ταξινόμησης των προνοιακών καθεστώτων τη δυνατότητα που παρέχεται στις γυναίκες να δημιουργήσουν και να συντηρήσουν αυτόνομο νοικοκυριό αποφεύγοντας την εξάρτηση σε άλλα άτομα (to form and maintain autonomous household). Η ίδια αντιλαμβάνεται την παράμετρο δυνατότητα 'για δημιουργία και συντήρηση

αυτόνομου νοικοκυριού' με δύο τρόπους, ο πρώτος αφορά στις πολιτικές που παρεμποδίζουν την εξάρτηση των γυναικών στον ανδρικό μισθό στα πλαίσια της οικογένειας και ενθαρρύνουν τη γυναικεία απασχόληση, και ο δεύτερος στην κατοχύρωση δικαιωμάτων που απορρέουν από τη συμμετοχή στην ανεπίσημη φροντίδα, επισημαίνοντας, όμως, ότι τα δικαιώματα αυτά, αν και υποσκάπτουν την εξάρτηση των γυναικών στους συζύγους τους, λειτουργούν αντιφατικά, αναπαράγοντας τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα.

Την ίδια χρονιά, με σχετικό άρθρο της, η O' Connor (1993, pp. 511-513) πρόσθεσε στα κριτήρια ταξινόμησης την έννοια της προσωπικής αυτονομίας. Ως προσωπική αυτονομία (personal autonomy) θεωρείται η απομάκρυνση του κινδύνου προσωπικής εξάρτησης στο κράτος ή στην οικογένεια. Αν και η ίδια θεωρεί ότι η κατοχύρωση δικαιωμάτων κοινωνικής προστασίας, τα οποία συνδέονται με την απο-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, είναι σημαντική τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, μέτρο σύγκρισης ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας, από τη σκοπιά του φύλου, πρέπει να αποτελέσει, κατά τη γνώμη της, αν και σε ποίο βαθμό το κράτος διευκολύνει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Ενώ ο Esping-Andersen (1990) τονίζει την πυχή της οικονομικής ανεξαρτησίας, η Lister (1994, p. 37) αναφέρει ότι «η διάσταση της απο-εμπορευματοποίησης πρέπει επίσης να συμπληρωθεί από αυτή που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «απο-οικογενειοποίηση» (de-familialization), ώστε να έχουμε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της επίτευξης της οικονομικής ανεξαρτησίας». Τα καθεστώτα ευημερίας θα μπορούσαν, επίσης, να χαρακτηριστούν, σύμφωνα με την άποψή της, ανάλογα με το βαθμό στον οποίο οι μεμονωμένοι ενήλικες μπορούν να διατηρήσουν ένα κοινωνικά αποδεκτό βιοτικό επίπεδο, ανεξάρτητα από τις οικογενειακές σχέσεις, είτε μέσω αμειβόμενης εργασίας είτε μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Οι McLaughlin & Glendenning (1994) προτείνουν μια πιο γενική έννοια της απο-οικογενειοποίησης. Υπογραμμίζουν ότι η απο-οικογενειοποίηση δεν αφορά μόνο την εξάρτηση με βάση το φύλο αλλά και τις διαγενεακές σχέσεις. Το ζήτημα, αναφέρουν, δεν είναι «αν οι άνθρωποι είναι εντελώς «απο-οικογενειοποιημένοι», αλλά μάλλον ο βαθμός στον οποίο δέσμες νομικών και κοινωνικών κανόνων έχουν αλλάξει την ισορροπία της δύναμης μεταξύ ανδρών και γυναικών, μεταξύ εξαρτώμενων και μη εξαρτώμενων ατόμων, και ως εκ τούτου τους όρους και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες τα άτομα συμμετέχουν σε οικογενειακές ή άλλες διευθετήσεις της φροντίδας» (ο.π 1994, p. 66). Η ιδέα ότι η φροντίδα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως σχέση, η οποία δύναται να διέπεται από αμοιβαιότητα, βρίσκει την αφετηρία της, αναφορικά με την προβληματική των καθεστώτων ευημερίας, σε αυτή την διατύπωση. Ως εκ τούτου, η έννοια της απο-οικογενειοποίησης δύναται να αποτυπώνει όχι μόνο την οικονομική ανεξαρτησία και την ανεξαρτησία από την ευθύνη φροντίδας, αλλά και την ελευθερία επιλογής για τη συμμετοχή στη φροντίδα.

3.2. Η κατασκευή νέων μοντέλων/καθεστώτων ευημερίας με βάση τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και η έννοια της απο-οικογενειοποίησης

Το σημείο εκκίνησης της δεύτερης προσέγγισης, αναφορικά με την κριτική της θεώρησης του Esping Andersen για τα καθεστώτα ευημερίας, αποτέλεσε η κατασκευή μοντέλων/καθεστώτων ευημερίας που βασίζονται στον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των φύλων. Η Lewis (1992, p. 162),

σε μια προσπάθεια περαιτέρω τροποποίησης του θεωρητικού πλαισίου αναφοράς του Esping-Andersen, αναφέρει ότι η ιδέα ενός οικογενειακού μοντέλου, αυτό του άντρα κουβαλητή, διατρέχει όλα τα καθεστώτα ευημερίας. Το μοντέλο του άνδρα κουβαλητή αναπαράγει την εξάρτηση των γυναικών στους συζύγους τους στην οικογένεια, όπου οι γυναίκες φέρουν την κύρια ευθύνη για την παροχή φροντίδας, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Το μοντέλο αυτό, σύμφωνα με την Lewis, εντοπίζεται με ορισμένες διαφοροποιήσεις σε όλες τις χώρες, και με βάση αυτές τις διαφοροποιήσεις μπορούμε να τις κατατάξουμε σε αυτές με ισχυρό, με τροποποιημένο ή με ασθενές/διπλής σταδιοδρομίας 'μοντέλο του άντρα κουβαλητή' (βλ. και Ostner and Lewis, 1994).

Σε συνέχεια της φεμινιστικής κριτικής στο έργο του, ο Esping Andersen (1999:45) εισάγει στην ανάλυσή του τον όρο «απο-οικογενειοποίηση» (de-familialization), χωρίς να κάνει, όμως, αναφορά στην προγενέστερη χρήση του όρου από τη Lister και τις McLaughlin & Glendenning. Ο Esping-Andersen χρησιμοποίησε την έννοια της απο-οικογενειοποίησης επικεντρώνοντας στη σημασία της διαθεσιμότητας παροχής φροντίδας έξω από το σπίτι/οικογένεια, ιδίως για τα παιδιά. Αυτό θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για την εμπορευματοποίηση των γυναικών, δηλαδή τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και, συνεπώς, την ικανότητά τους να διεκδικούν κοινωνικά δικαιώματα βάσει του καθεστώτος τους ως εργαζομένων, αποκαλύπτοντας την υπεροχή της απασχόλησης έναντι άλλων δικαιωμάτων. Στο έργο του, η φροντίδα γίνεται αντιληπτή αρνητικά, δηλαδή ως βάρος για τις οικογένειες και εμπόδιο για την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών και έτσι η φροντίδα τόσο ως βασική υποχρέωση όσο και ως δικαίωμα των πολιτών χάνεται στη μετάφραση.

Σχετική είναι και η απόπειρα ανάπτυξης μια τυπολογίας των καθεστώτων ευημερίας με κριτήριο το είδος των πολιτικών που ενθαρρύνουν την ισότητα των φύλων παράλληλα με την εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, από τον Korpi (2000), με την κατάταξη σε καθεστώτα προσανατολισμένα στην αγορά, σε καθεστώτα διπλής σταδιοδρομίας, και σε καθεστώτα στήριξης της οικογένειας. Ο Korpi αναφέρεται στην ευρύτερη έννοια των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων και όχι αποκλειστικά στην απασχόληση, αλλά ο κύριος στόχος του είναι οι πολιτικές που επηρεάζουν την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας (ο.π. p. 143). Ως εκ τούτου, ενώ φαίνεται ότι ενσωματώνουν τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε από φεμινίστριες θεωρητικούς στη συζήτηση για τα καθεστώτα ευημερίας, τόσο ο Esping-Andersen, όπως αναφέραμε παραπάνω, όσο και ο Korpi συνεχίζουν να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις πολιτικές που διευκολύνουν, αποκλειστικά, την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Έκτοτε η έννοια της απο-οικογενειοποίησης χρησιμοποιήθηκε ευρέως στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής. Οι φεμινίστριες θεωρητικοί χρησιμοποίησαν την έννοια της απο-οικογενειοποίησης, κυρίως, ως συνώνυμης με αυτή της εξατομίκευσης (individualisation), ακόμη κι όταν δεν αναφέρονται ρητά σε αυτήν, δηλαδή την κάλυψη αναγκών από κρατικές/δημόσιες πολιτικές ανεξάρτητα από τη θέση κάποιου/ας στην οικογένεια, αλλά και για την ανακατανομή των ρόλων των δύο φύλων στην φροντίδα.

Η Leitner (2003, p. 370), για παράδειγμα, διερεύνησε το βαθμό που οι κρατικές πολιτικές αναδιανέμουν την ευθύνη για την φροντίδα εντός της οικογένειας, αν αντικαθιστούν την οικογένεια ως πάροχο φροντίδας, αν κοινωνικοποιούν ή επικουρούν την παρεχόμενη φροντίδα και σχετικές λειτουργίες της οικογένειας και αν αντιμετωπίζουν τα μέλη της οικογένειας ως άτομα,

όσον αφορά τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και τις πηγές υποστήριξης, αλλά και ως πιθανούς απασχολούμενους/ες. Στην ίδια γραμμή πλεύσης, οι Saraceno & Keck (2010, p. 682) έχουν, επίσης, χρησιμοποιήσει την έννοια της απο-οικογενειοποίησης ειδικότερα αναφορικά με την φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων για την περιγραφή της παροχής από το κράτος εξατομικευμένων κοινωνικών δικαιωμάτων που απομειώνουν την οικογενειακή ευθύνη και εξάρτηση. Ωστόσο, επισημαίνουν ότι ο αντίθετος πόλος της απο-οικογενειοποίησης, η οικογενειοποίηση, μπορεί είτε να δημιουργηθεί άμεσα από την υπολειμματική κρατική παροχή υπηρεσιών και οικονομικής στήριξης (οικογενισμός εξ ορισμού) είτε έμμεσα από την ενεργή κρατική στήριξη της οικογενειακής φροντίδας των ατόμων (υποστηριζόμενος οικογενισμός).

Η Daly (2011:8) στέκεται κριτικά απέναντι στον όρο οικογενειοποίηση και απο-οικογενειοποίηση, καθώς θεωρεί ότι διατρέχει τον κίνδυνο η οικογένεια να γίνει αντιληπτή με σχετικά στατικούς όρους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορετικές μορφές της και να αξιολογούνται οι αλλαγές στο ρόλο που διαδραματίζει μέσα στα χρόνια. Προτείνει δε ως πιο δόκιμη την έννοια της εξατομικεύσης ως αντίθετο πόλο της οικογενειοποίησης για τους σκοπούς της ανάλυσης του φύλου και της σχέσης του με τα σύγχρονα καθεστώτα ευημερίας, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω.

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω προσεγγίσεις, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως αυτή των McLaughlin and Glendenning (1994), εστιάζουν στον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα και στην επακόλουθη εξάρτηση των γυναικών στα πλαίσια της οικογένειας, ενώ η κρατική παρέμβαση, ως βασικό κριτήριο κατάταξης σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας, προσμετράται στο βαθμό που ενισχύει την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών μέσα από την ενθάρρυνση της ένταξής τους στην αγορά εργασίας, όπως με την ανάπτυξη υπηρεσιών φροντίδας. Αντίληψη που παραπέμπει στην αγγλοσαξονική προσέγγιση της φροντίδας και της θέσης των γυναικών σε αυτήν, όπως την περιγράψαμε παραπάνω (βλ. 2). Ενώ οι προσεγγίσεις αυτές αναδεικνύουν τη σημασία της ανεπίσημης φροντίδας για την κατανόηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η συμμετοχή στην φροντίδα ως ικανή συνθήκη ένταξης στα προγράμματα κοινωνικής προστασίας δεν έχει θέση, ακολουθούν έτσι τον Esping-Andersen στη προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων μέσα από τη ταύτιση της ιδιότητας του πολίτη με τον πολίτη εργαζόμενο/η.

3.3. Πολίτης φορέας φροντίδας ή πολίτης εργαζόμενη/ος;

Η σχέση ανάμεσα στον 'πολίτη φορέα φροντίδας' και τον/την 'πολίτη εργαζόμενο-η' έχει αποτελέσει ένα από τα κεντρικά ζητήματα που έχουν απασχολήσει τη φεμινιστική θεωρία και πρακτική στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής, προβληματισμός που σε μεγάλο βαθμό έχει γίνει αντιληπτός υπό τη μορφή του διλήμματος, 'ισότητα ή διαφορά', δηλαδή στο αν οι γυναικείες διεκδικήσεις θα πρέπει να ειπωθούν μέσα από μια ανδροκεντρική οπτική του πολίτη εργαζόμενου ή με τη γλώσσα της διαφοράς, στη βάση του πολίτη φορέα φροντίδας. Ζήτημα το οποίο έχει προκαλέσει ατέρμονες συζητήσεις και έχει διχάσει το φεμινιστικό κίνημα⁶. Πρόκειται, όπως αναφέρει η Pateman (1998)

6 .Σχεσιακός vs ατομοκεντρικός φεμινισμός: για ενδελεχή επισκόπηση βλ. Sarvacy, W. (1997) 'Social Citizenship from a feminist perspective', *Hypatia*, Vol.12(4).

για το γνωστό «δίλημμα της Wollstonecraft» που αντιπαραθέτει τα ανδροκεντρικό, συνδεδεμένο με τη συμμετοχή στην επίσημη απασχόληση, με το γυναικοκεντρικό που παραπέμπει στις γυναίκες ως μητέρες και φορείς φροντίδας, ως δύο διαφορετικά μοντέλα ένταξης και συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι και κατά συνέπεια στα συστήματα κοινωνικής προστασίας.

Στον πυρήνα αυτής της βιβλιογραφίας βρίσκεται η θεωρητική και πρακτική ενασχόληση με την αλλαγή του άνισου καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των φύλων, αλλά υπάρχει διαφωνία σχετικά με τον καλύτερο τρόπο με τον οποίο αυτό μπορεί να επιτευχθεί. Για πολλές φεμινίστριες η αμειβόμενη εργασία και η οικονομική ανεξαρτησία που αυτή δύναται να παρέχει, είναι η προϋπόθεση της απελευθέρωσης των γυναικών (Orloff, 1993). Ωστόσο, άλλες φεμινίστριες επιμένουν ότι η ισότητα των φύλων απαιτεί τα κοινωνικά δικαιώματα να συνδέονται και με τη συμμετοχή στη φροντίδα (Knijn and Kremer, 1997).

Η στενότητα της κυρίαρχης αντίληψης του ιδανικού πολίτη ως εργαζόμενου/νης πλήρους απασχόλησης έχει επιπτώσεις στη συνολική σύλληψη της αμειβόμενης εργασίας και στη σχέση της με την άμισθη εργασία. Έχει, επίσης, επιπτώσεις στην κατανόηση φροντίδας, καθώς και στην αναγνώριση των δικαιωμάτων όσων παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 90, κυρίως, όμως, από τη δεκαετία 2000 και μετά, άρχισαν να πληθαίνουν οι φωνές στο φεμινιστικό χώρο που θεωρούν ότι φροντίδα πρέπει να αναγνωριστεί ως κοινωνικά χρήσιμη δραστηριότητα έτσι ώστε να απορρέει εισόδημα και δικαιώματα κοινωνικής προστασίας, με ορισμένες φεμινίστριες να επιστούν την προσοχή μας στην αναζήτηση συγκεκριμένων στρατηγικών που πρέπει να κληθούν για την ενσωμάτωση της μη αμειβόμενης εργασίας και φροντίδας στην ιδιότητα του πολίτη, έτσι ώστε να μην αναπαράγουν τον αποκλεισμό των γυναικών από την επίσημη αγορά εργασίας, καθώς και τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα (Cass, 1994).

Η επινόηση από τη Nancy Fraser (1994) της έννοιας του καθολικού φροντιστή (universal caregiver) έχει ληφθεί, επίσης, ως σημείο αναφοράς στη συζήτηση σχετικά με την ενσωμάτωση της παροχής φροντίδας στην ιδιότητα του πολίτη. Η προσέγγιση αυτή οραματίζεται μια ιδεατή κοινωνία στην οποία οι διακριτοί ρόλοι των φύλων, εντός και εκτός οικιακού χώρου, παύουν να υφίστανται, έτσι ώστε η φροντίδα να μην αποτελεί πλέον αποκλειστικά μια γυναικεία δραστηριότητα. Αυτή η αντίληψη παρέχει μια τρίτη δυνατότητα μεταξύ της διαφοράς και της ισότητας, με τη μετατροπή των ανδρών, εξίσου με τις γυναίκες, ως πρωταγωνιστές στην παροχή φροντίδας.

Στο μοντέλο της Fraser, η αναδιανομή της φροντίδας και της αμειβόμενης εργασίας σχετίζεται, επίσης, άρρηκτα με την αναγνώριση της αξίας της φροντίδας για την κοινωνία. Ορισμένες φεμινίστριες, μάλιστα, προσπάθησαν να μεταφράσουν τον καθολικό φροντιστή σε ένα σύνολο μέτρων πολιτικής (Ciccia and Sainsbury, 2018, Gornick and Meyers, 2009). Αυτές οι προτάσεις πολιτικής τονίζουν τη σημασία της παροχής δικαιωμάτων φροντίδας και στους άνδρες, καθώς και του ευρύτερου μετασχηματισμού των χώρων εργασίας και των ωρών εργασίας για τη διευκόλυνση της κατανομής των ευθυνών φροντίδας μεταξύ ανδρών και γυναικών, καθιστώντας τους άνδρες ορατούς στην φροντίδα.

Με βάση την επισήμανση αυτή, παροχές σε χρήμα, για τη συμμετοχή στην φροντίδα, δραστηριότητα που ορισμένες γυναίκες επιλέγουν ή συνεχίζουν για άλλους λόγους να συμμετέχουν, όπως αυτές μεγαλύτερης ηλικίας, με διακεκομμένη επαγγελματική σταδιοδρομία, που αποτελούν ένα αρκετά μεγάλο μέρος των ανεπίσημων φορέων φροντίδας, κυρίως των ηλικιωμένων, αποκτούν

ιδιαίτερη σημασία. Η αυτονομία καταντά επίσης κενό γράμμα όταν δεν συνδέεται με την έννοια της αλληλεξάρτησης, όταν δηλαδή δεν αναγνωρίζεται το γεγονός ότι όλα τα άτομα στη διάρκεια του βίου τους βρίσκονται στην μία ή στην άλλη 'όχθη', είτε ως φορείς φροντίδας είτε ως άτομα που λαμβάνουν φροντίδα (Krijn & Kremer, 1997). Μέσα από μια τέτοια οπτική θα μπορούσαμε να δούμε και την προοπτική ενός εισοδήματος του πολίτη, δηλαδή στην αναγνώριση σε κάθε πολίτη ενός αναφαίρετου δικαιώματος στην πρόσβαση σε ένα μη «συμπιέσιμο» καλάθι παροχών σε χρήμα και είδος, το οποίο παράλληλα θα είχε, σύμφωνα με τους Sebai and Vercellone (1994, pp. 296-300), ως αποτέλεσμα την άμεση βελτίωση της διαπραγματευτικής ικανότητας των πολιτών απέναντι στην αγορά εργασίας.

Η παραπάνω προσέγγιση της σχέσης των γυναικών με την κοινωνική πολιτική, η οποία λαμβάνει υπόψη δικαιώματα που απορρέουν από τη συμμετοχή στην φροντίδα και στην αγορά εργασίας, επιτρεπτική συνάμα για την αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών και των ζητούμενων μέτρων κοινωνικής προστασίας ανάμεσα στις γυναίκες, από περιθωριακή προσέγγιση στην αρθρογραφία τη δεκαετία του 80 και του 90, κερδίζει σταδιακά έδαφος στη βιβλιογραφία για στη θέση των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας.

Η Daly (1994, p.116), για παράδειγμα, προτείνει μια θεώρηση των καθεστώτων ευημερίας στην οποία οι γυναίκες να μην εκλαμβάνονται μόνο ως σύζυγοι και εργαζόμενες αλλά και ως μητέρες και πολίτες. Η Sainsbury (1994, p. 153) στη δική της θεώρηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η ενθάρρυνση μέσω πολιτικών της γυναικείας απασχόλησης κατέχει εξέχουσα θέση, συμφωνεί όμως με την Daly για τη σημασία μέτρων κοινωνικής προστασίας τα οποία λαμβάνουν υπόψη τη συμμετοχή στη φροντίδα, και διευρύνοντας τη θεώρηση της Lewis (1992) για το 'μοντέλο του άντρα κουβαλητή', προσθέτει το 'εξατομικευμένο μοντέλο' (individual model), δηλαδή αυτό της συμμετοχής σε προγράμματα κοινωνικής προστασίας στη βάση της ιδιότητας του πολίτη ανεξάρτητα από φύλο, θέση στην εργασία- αμειβόμενη και μη αμειβόμενη-και οικογενειακή κατάσταση (βλ. αναλυτικότερα Daly, 2020). Ενώ, άλλες φεμινίστριες θεωρητικοί στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής ανέδειξαν την κεντρική σημασία της φροντίδας στα καθεστώτα ευημερίας, και ειδικότερα του φάσματος των πολιτικών σχετικών με τη φροντίδα-συμπεριλαμβανομένου του κρίσιμου ρόλου που διαδραματίζουν οι κοινωνικές υπηρεσίες, οι οποίες είχαν παραμεληθεί από την μονομερή εστίαση στην αγορά εργασίας, ωθώντας τις να τις συστηματοποιήσουν σε διαφορετικά μοντέλα καθεστώτων φροντίδας (care regimes) (Anttonen and Sipilä, 1996, Bettio and Plantega, 2008).

4. Βαδίζοντας στο τέλος μιας σαρακονταετίας θεωρητικής ενασχόλησης με την φροντίδα: απολογισμός και προοπτικές

Σήμερα, μετά από μια τεσσαρακονταετία έντονου προβληματισμού για την φροντίδα και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, όπου η φεμινιστική σκέψη κατέχει εξέχουσα θέση, είμαστε πλέον σε θέση να επισημάνουμε τα κενά, αλλά και να αποτιμήσουμε τις προοπτικές των μέχρι σήμερα αναλύσεων. Η διάχυση της γνώσης, όπως με την περαιτέρω ανάπτυξη της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής, έχουν φέρει πιο κοντά εμπειρίες από διαφορετικές χώρες, έχοντας εμπλουτίσει το ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς.

Η προσέγγιση της φροντίδας από την σκοπιά του φύλου, φαίνεται να οδεύει από μία ανάλυση στα πλαίσια δυϊστικών αντιπαραθέσεων, αν και η δυϊστική θεώρηση φροντίδας αφορούσε κατά κύριο λόγο την αγγλοσαξονική προσέγγιση του θέματος, όπως έχουμε ήδη επισημάνει στο πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, σε ένα ολιστικό πλαίσιο αναφοράς που λαμβάνει, όμως, υπόψη διαφορές μέσα στο ίδιο φύλο, το ρόλο των ανδρών σε αυτήν, καθώς και διαφορετικές σχέσεις φροντίδας. Σήμερα, πλέον, αναγνωρίζονται, όπως αναδεικνύεται και από εμπειρικές έρευνες, διαφορετικές διαστάσεις της φροντίδας, θετικές εμπειρίες από τη συμμετοχή σε αυτήν αλλά και σχέσεις αλληλεξάρτησης με τα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα. Συνακόλουθα, η φροντίδα γίνεται αντιληπτή πλέον ως μια *συνέχεια με πολλαπλά επίπεδα και πολλούς πρωταγωνιστές*, δηλαδή πέρα από τα στενά πλαίσια της μη αμειβόμενης φροντίδας στην ιδιωτική σφαίρα του νοικοκυριού, μέσα από τη διαπλοκή επίσημων και ανεπίσημων φορέων στις διάφορες εκδοχές τους (Λαμπροπούλου, 1999, 2020).

Οι επιμέρους διαφορές ως προς το εύρος και το είδος της συμμετοχής στην φροντίδα αλλά και στην αγορά εργασίας ανάμεσα στους φορείς φροντίδας, όπως στη βάση της οικογενειακής κατάστασης, τάξης, κλπ, πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη στην κατανόηση των αναγκών των φορέων φροντίδας, καθώς και στη θέσπιση μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Η διευρυμένη πλέον βιβλιογραφία για τη μετανάστευση των γυναικών και τις αλυσίδες φροντίδας καταδεικνύει ότι η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας συνδέεται, επίσης, άρρηκτα με άλλες σχέσεις ανισότητας, ιδίως με την εθνικότητα και την τάξη (Michel and Peng, 2012). Ενώ, οι κοινωνικές πολιτικές διερευνώνται πλέον μέσα από τις πολύπλοκες και συχνά αντιφατικές διασυνδέσεις μεταξύ φύλου και άλλων κοινωνικών χαρακτηριστικών όπως η φυλή, η εθνικότητα, η σεξουαλικότητα, η τάξη, η ιθαγένεια κλπ, στη βάση της διαθεματικής ή της «σύνθετης ανισότητας» προσέγγισης (Williams, 2018, McCall & Orloff, 2005).

Το βασικότερο χαρακτηριστικό της μελέτης της φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, από τη δεκαετία του 2000 και μετά, έγκειται ακριβώς στην αποδέσμευσή της από την σχεδόν αποκλειστική πρόσδεσή της με το φύλο, και η μετατόπιση του κέντρου βάρους του επιστημονικού ενδιαφέροντος σε άλλες κοινωνικές διαφορές και στον τρόπο που αυτές συνυφαίνονται με την παροχή φροντίδας. Μαζί με την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον φορέα φροντίδας και το φύλο στην ίδια την φροντίδα, που σημαίνει και την *μετά εποχή* του επιστημονικού αντικείμενου 'φύλο και φροντίδα', αποκτά βαρύτητα και η ανάδειξη του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου αναφοράς της. Η σύγχρονη αυτή τάση χαρακτηρίζεται, εκτός από τη διεπιστημονικότητα στην προσέγγιση της φροντίδας, από την μετατόπιση του θεωρητικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος από το τοπικό στο παγκόσμιο- με έμφαση στις αλυσίδες φροντίδας και στο ρόλο των μεταναστριών στην παροχή της- καθώς και στην επαναφορά της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής ως ερμηνευτικό εργαλείο, δηλαδή στην αναβίωση και στον εμπλουτισμό της μαρξιστικής φεμινιστικής σκέψης (Bhattacharya, 2017).

Η ολιστική προσέγγιση της φροντίδας, όπως την περιγράψαμε παραπάνω, δεν αφορά μόνο στο τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και μελετάμε την φροντίδα και την θέση των γυναικών σε αυτήν αλλά και τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, με την μετατόπιση του κέντρου βάρους μονομερώς από τις πολιτικές που ενθαρρύνουν την γυναικεία απασχόληση σε ένα φάσμα πολιτικών σε χρήμα και σε είδος που παρέχουν τη δυνατότητα κάλυψης αναγκών των ατόμων που επιθυμούν ή δεν δύνανται να μην συμμετάσχουν στην φροντίδα, αλλά και διευκολύνουν αυτούς-ες που επιθυμούν να συνδυάσουν απασχόληση και φροντίδα.

Αδιαμφισβήτητα η ένταξη στην αγορά εργασίας είναι πρωταρχικό ζήτημα, όπως και η αναγνώριση ότι η θέση των γυναικών στην φροντίδα και στην απασχόληση επηρεάζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιμέρους καθεστώτων ευημερίας, δηλαδή από τη διαπλοκή κράτους, αγοράς εργασίας και οικογένειας στην άμεση παροχή, στην ευθύνη και στην οικονομική κάλυψη της παρεχόμενης φροντίδας. Χωρίς να υποβαθμίζουμε τη σημασία του εύρους των παροχών αλλά και των στόχων που πολιτικές, όπως οι γονικές άδειες, η ευέλικτη απασχόληση, μέτρα ρύθμισης του ωραρίου εργασίας και οι υπηρεσίες φροντίδας επιτελούν σε διαφορετικές χώρες, ειδικότερα αναφορικά με τον έμφυλο καταμερισμό της φροντίδας, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τη σημασία της διαφορετικότητας των αναγκών ανάμεσα στους φορείς φροντίδας, καθώς και το ρόλο των άμεσων και έμμεσων επιδομάτων για τους φορείς φροντίδας, συμπεριλαμβανομένων πολιτικών όπως το βασικό εισόδημα (για το φάσμα των πολιτικών για τους φορείς φροντίδας βλ. αναλυτικά Moss and Cameron, 2001).

Ενώ η εμπειρική τεκμηρίωση, τόσο σε εθνικό όσο και σε διακρατικό επίπεδο, της επίδρασης των μέτρων κοινωνικής προστασίας για τις γυναίκες, έχει κατά κύριο λόγο εστιαστεί στις υπηρεσίες φροντίδας, και συνακόλουθα στο σύνολο των μέτρων συμφιλίωσης οικογένειας-αγοράς εργασίας, δηλαδή αναφορικά με τις επιπτώσεις της κρατικής παρέμβασης στην απασχόληση των γυναικών, ο συνυπολογισμός παροχών τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος, κερδίζουν ολοένα και περισσότερο το επιστημονικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα όσον αφορά στην παιδική φροντίδα, αλλά και συγκριτικά ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες φορέων φροντίδας, καθώς και συγκεκριμένων σχέσεων φροντίδας, τόσο στα πλαίσια της ίδιας χώρας όσο και σε διακρατικό επίπεδο (Rostgaard and Fridberg, 1998, Lampropoulou, 2000, Καραμεσίνη και Συμεωνάκη, 2019).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Antonnen, A. and Sipilä, J. (1996). 'European Social Care Services: is it possible to identify models?', *Journal of European Social Policy*, vol. 6, no. 2.
- Baldock, J. (1993). 'Patterns of Change in Delivery of Welfare in Europe', in Taylor-Gooby, P. and Layson, R. (eds.), *Markets and Managers*, Buckingham: Open University press.
- Beland, D. and Mahon, R. (2016). *Advanced introduction to Social Policy*, Northampton: Edward Elgar.
- Bettio, F and Plantenga, J. (2004). 'Comparing Care Regimes in Europe' *Feminist Economics*, Volume 10, Issue 1, pp. 85-113.
- Bhattacharya, T. (2017). *Social Reproduction Theory*, London: Pluto Press.
- Bhattacharya, T (2020). 'Social Reproduction and the Pandemic' https://www.dissentmagazine.org/online_articles/social-reproduction-and-the-pandemic-with-tithi-bhattacharya.
- Borchost, A and Siim, B. (1997). 'Women and the Advanced Welfare State: A New Kind of Patriarchy', in Sasson, A. (ed), *Women and the State*, London: Hyman Unwin.
- Cass, B. (1994). 'Citizenship, Work and Welfare: the Dilemma for Australian Women', *Social Politics*, vol. 1, no. 1.
- Ciccia, R. and Sainsbury, D. (2018). Gendering welfare state analysis: tensions between care and paid work, *Journal of Politics and Gender*, vol. 1, no. 1-2.

- Dalley, G. (1988). *Ideologies of Caring*, Basingstoke: Macmillan.
- Daly, M. and Lewis, J. (2000). 'The concept of social care and the analysis of contemporary welfare state', *British Journal of Sociology*, Vol. 51, Issue No. 2.
- Daly, M. (2020). *Gender Inequality and Welfare States in Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Daatland, O. (1997). *Social Protection for the Older People in Norway*, Oslo: NOVA Institute.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *The Incomplete Revolution: Adapting to Women's New Roles*, Cambridge: Polity Press.
- EUROCARERS (2021). *Impact of the Covid-19 outbreak on informal carers across Europe, Final Report*.
- Fine, M. and Glencinning, C. (2005). "Dependence, Independence or Interdependence? Revisiting the Concepts of 'Care' and 'Dependency', *Ageing and Society*, vol. 25, no. 4.
- Finch, J. and Groves, J. (1980). 'Community Care and the Family; A Case of Equal Opportunities', *Journal of Social Policy*, issue 9.
- Finch, J. (1984). 'Community Care: Developing non Sexist Alternatives', *Critical Social Policy*, no. 9.
- Fraser, N. (1994). 'After the Family Wage: Gender, Equality and the Welfare State', *Political Theory*, Vol 22, no. 4.
- Fraser, N. (2016). 'Capitalism's Crisis of Care', *Dissent*, vol.63, no. 4.
- Glendinning, C. & McLaughlin, E. (1994). 'Paying for Care in Europe: Is There a Feminist Approach?' in Hantrais, L. and Mangen, S.(eds.) *Concepts and Contexts in International Comparisons: Family Policy and the Welfare of Women*, Loughborough: Cross National Research Group.
- Gornick, J.& Meyers, M. (2009). "Gender Equality: Transforming Family Divisions of Labor' in Volume 6, *Real Utopias Project*, New York: Verso Press.
- Graham, H. (1991). 'The Concept of Caring in Feminist Research: The Case of Domestic Service', *Sociology*, vol. 25, no.1.
- Graham, H. (1983). 'Caring: A Labour of Love', in Finch and Groves (eds.) *A Labour of Love*, London: Routledge.
- Gunaratnam, Y. (1993). 'Breaking The Silence: Asian carers in Britain' in Bornat, J.; et.al (eds) *Community Care – A Reader*. London: Macmillan.
- Jenson, J. (1997). 'Who Cares? Gender and Welfare Regimes', *Social Politics*, vol. 4, no. 2.
- Keith, L. (1992). 'Who Cares Wins ?', *Disability, Handicap and Society*, vol. 7, issue 2.
- Knijjn, T. and Kremer, M. (1997). 'Gender and the Caring Dimension of Welfare States: towards inclusive citizenship', *Social Politics*, vol. 4, no. 3.
- Korpi, W. (2000). 'Faces of inequality : Gender, class and patterns of inequality in Different Welfare states', *Social Politics, Issue 7:127-191*.
- Lampropoulou, K. (2000), *Formal Support for Informal Carers in Norway: Gender, Contextuality and Diversity*, Working Paper, Mannheim Centre for European Social Research, University of Mannheim.
- Langan, M. and Ostner, I. (1991). 'Gender and Welfare', in Room, G. (ed.) *Towards a European Welfare State*, Bristol: School of Advanced Urban Studies.

- Leira, A. (1993). 'Concepts of Care: Loving, Thinking and Doing', in Twigg J. (ed.) *Informal Carers in Europe*, York: SPRU.
- Lewis, J. and Daly, M. (1998). 'Introduction: Conceptualising Social Care in the Context of Welfare Restructuring' in Lewis, J. (ed) *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Lewis, J. (1992). 'Gender and the Development of Welfare Regimes', *Journal of European Social Policy*, vol. 2, no. 3.
- Lingsom, S. (1997). *The Substitution Issue: Care Policies and their Consequences for the Family Care*, Oslo: Nova Institute.
- Lister, R. (1994). 'She has other duties' - women, citizenship and social security' in Baldwin, S. and Falkingham, J. (eds.) *Social Security and Social Change*, Harvester: Wheatsheaf.
- Lister, R. (1999) 'Reforming Welfare Around the Work Ethic', *Policy and Politics*, vol. 27, no. 2.
- Leitner, S. (2003). 'Varieties of familialism: The caring function of the family in comparative perspective', *European Societies*, 5:4, 353-375.
- McCall, L. and Orloff, A (2005). 'Introduction to Special Issue of Social Politics: "Gender, Class, and Capitalism"', *Social Politics*, 12(2):159-169.
- Michel, S. and Peng, I. (2012). *Gender, Migration, and the Work of Care: A Multi-Scalar Approach to the Pacific Rim*, Basigstoke: Palgrave MacMillan.
- Mishra, J. & Akins, F. (1998). 'The welfare State and Women: Structure, Agency and Diversity', *Social Politics*, vol. 5, no. 3.
- Morris, J. (1993). *Independent Lives*, Busingstoke: MacMillan.
- Moss, P. and Cameron, C. (2001). *Mapping of Care Services and the workforce, Care Work in Europe*, EU report.
- Neysmith, S. et. al (eds) (2013) *Beyond Caring Labour to Provisioning Work*, Toronto: University of Toronto Press.
- O'Connor, J. (1993). 'Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes: Theoretical and Methodological Issues', *British Journal of Sociology*, vol. 44, no. 3.
- O'Connor, J. (2013). Gender, citizenship and welfare state regimes in the early twenty-first century: 'incomplete revolution' and/or gender equality 'lost in translation'. in Patricia Kennett (ed). *A HANDBOOK OF COMPARATIVE SOCIAL POLICY*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Orloff, A. (1993). 'Gender and the Social Rights of Citizenship', *American Sociological Review*, vol. 58.
- Orloff, A. & Laperrière, M. (2020), Gender. *Oxford Handbook of the Welfare State*: Oxford University Press.
- Lewis, J. and Ostner, I (1994). *Gender and the evolution of European social policies*, Bremen: Zentrum für Sozialpolitik.
- Parker, G. and Seymour, J. (1998). 'Male Carers in Marriage: re-examing feminist analysis of informal care' in Popay, J. and Hearn, J. (eds.), *Men, Gender Divisions and Welfare*, London: Routledge.
- Parker, G. and Clarke, H. (2002). Making the Ends Meet: Do Carers of Disabled People Have a Common Agenda?, *Policy and Politics* vol. 30, no. 3.
- Pateman, C. (1989). *The Disorder of Women*, Cambridge: Polity Press.

- Rostgaard, T. and Torben, F. (1998). *Caring for Children and Older People – a Comparison of European Policies and Practices*, Copenhagen: Danish National Institute of Social Research.
- Ruddick, S. (1980) 'Maternal Thinking', *Feminist Studies*, 6 (2) βλ. και Ruddick, S. (1989). *Maternal Thinking, Towards a Politics of Peace*, London: Women Press.
- Philips, J. (2007). *Care*, Cambridge: Polity Press.
- Sainsbury, D. (1994). *Gendering Welfare States*, London: Sage.
- Saraceno, C. & Keck, W. (2010). 'Can we identify intergenerational policy regimes in Europe?', *European Societies*, Vol. 12, Issue 5.
- Sebaï F. & Vercellone C. (1994). *Ecole de la régulation et critique de la raison économique*, Futurantérieur: L' Harmattan.
- Shaver, S. (ed.) (2018). *Handbook on Gender and Social Policy*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Siim, B. (1994). 'Engendering democracy: social citizenship and political participation for women in Scandinavia', *Social politics*, Volume 1, Issue 3, pp. 286-305.
- Taylor-Gooby, P. (1991). 'Welfare State Regimes and Welfare Citizenship', *Journal of European Social Policy*, vol. 1, no. 2.
- Thomas, C. (1993). 'De-Constructing Concepts of Care', *Sociology*, Volume 27 Issue 4, pp. 649-669.
- Ungerson, C. (1983a). 'Why do Women Care' in Finch and Groves (eds), *A Labour of Love*, London: Routledge.
- Ungerson, C. (1983b). 'Women and Caring: Skills, Tasks and Taboos' in Gamarnikov and Morgan, D (eds), *The Public and the Private*, London: Verso.
- Ungerson, C. (1987). *Policy is Personal*, London: Tavistock.
- Ungerson, C. (1990). *Gender and Caring*, London: Harvester.
- Ungerson, C. (1995). 'Gender, Cash and Informal Care: European Perspectives and Dilemmas', *Journal of Social Policy*, vol. 24, no.1.
- Wærness, K. (1979). 'The Invisible Welfare State; Women's Work at Home' *Acta Sociologica*, supplement.
- Wærness, K. (1984). 'Caring as Women Work in the Welfare State' in Holter, A. (ed.) *Patriarchy in a Welfare Society*, Oslo: Norwegian University Press.
- Wærness, K. (1987). 'On the Rationality of Caring' in Sasson, A. (ed.) *Women and the State*, London: Unwin and Hyman.
- Wærness, K. (1994). 'Women and the Welfare State: Common and Conflicting Interests in the 1990s' in Simonen, L. (ed.) *När Gränserna Flyter*, Stockholm: Stakes Institut.
- Wærness, K. (1998). 'The Changing 'Welfare Mix' in Childcare and Care for the Frail Elderly in Norway' in Lewis, J. (ed.). *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Walby, S. (2020). 'Varieties of Gender Regimes', *Social Politics*, 27(3), pp. 414-431.
- Walker, A. (1987). 'Enlarging the Caring Capacity of the Community: Informal Support Networks and the Welfare State', *International Journal of Health Services*, 17(3), 369-386.
- Williams, F. (2018). 'Intersectionality, gender and social policy', in Shaver, S. (ed.), *Handbook on Gender and Social Policy*, Cheltenham: Edward Elgar.

- Καραμεσίνη, Μ. και Συμεωνάκη, Μ. (επ.) (2019). *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νήσος.
- Λαμπροπούλου, Κ. (1998) 'Οι Μπότερες ως Φορείς Φροντίδας Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες στην Ελλάδα: Αποκλεισμός και Ενσωμάτωση στα Πλαίσια της Κοινωνικής Πολιτικής', δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Λαμπροπούλου, Κ. (1999). Φύλο και Φροντίδα: Προβληματισμοί και Αναθεωρήσεις στη Σύγχρονη Κοινωνική Πολιτική, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, Αθήνα: Κριτική.
- Λαμπροπούλου, Κ. (2019). Φύλο, εργασία και 'κρίση της φροντίδας: εννοιολογικές αναζητήσεις και αναθεωρήσεις στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική, Εισήγηση στο 2ο Συνέδριο της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση», 06-09 Ιουνίου 2019, Μυτιλήνη (δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου, Μάρτιος 2021).
- Λαμπροπούλου, Κ. (2020). Φύλο, Φροντίδα και Κοινωνική Πολιτική: Θεωρητικές και Εμπειρικές διαστάσεις, εισήγηση στο 7^ο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας «*Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;*», 23-25 Σεπτεμβρίου 2020, Αθήνα (δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου, Ιανουάριος 2022).
- Tronto, J. (2011). *Για μια πολιτική της Μέριμνας σ' έναν ευάλωτο κόσμο*, Αθήνα: Πόλις.

Βιβλιοκριτική

Αγγελική Αθανασοπούλου

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μήνη, Π., Γεωργιάδη, Κ., Πιπινιά, Ι. και Σταυρακοπούλου, Ά. (επ.), 2020. *Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας)*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Το βιβλίο *Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας)* αποτελεί ένα βιβλίο ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σημαντικό. Κι αυτό καθώς αφενός είναι αφιερωμένο σε έναν κόσμο εν πολλοίς υποτιμημένο και αγνοημένο, αυτόν της υπηρετικής εργασίας και αφετέρου συνδυάζει κείμενα ιστορικών, κοινωνιολόγων, ερευνητών/τριών της τέχνης. Προσφέροντας τελικά μια ολοκληρωμένη και πολυεπίπεδη εικόνα των τρόπων που ο κόσμος αυτός συγκροτείται, μεταβάλλεται, εννοιολογείται, αναπαρίσταται ιστορικά.

Στο πρώτο μέρος έχουμε τις «Ιστορικές αποτυπώσεις και την εργασιακή καθημερινότητα». Η Ελευθερία Ζέη με το κείμενο «Το υπηρετικό προσωπικό στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο των νεότερων χρόνων: ένα διστακτικό ιστοριογραφικό πεδίο» παρουσιάζει τις έρευνες για την υπηρετική εργασία τον 16ο -18ο αιώνα. Η ελληνική βιβλιογραφία για τον νησιωτικό χώρο (17ος-18ος αιώνας) αναδεικνύει τις διαφορετικές μορφές οικιακής εργασίας και τον ρόλο του οικιακού προσωπικού στη συγκρότηση της κοινωνικής δομής και του οικιακού χώρου. Τον 19ο και 20ό αιώνα η οικιακή εργασία συνδέει τις εσωτερικές μετανάστριες, τις προσφύγισες, τα φτωχά στρώματα των πόλεων (εργαζόμενες) με την ανερχόμενη αστική τάξη (εργοδότες/τριες). Το κείμενο του Κώστα Ιωαννίδη, «Υπηρέτριες (και υπηρέτες) σε κείμενα και φωτογραφίες από τα τέλη του 19ου αιώνα στην πρώτη δεκαετία του 20ού: αφάνεια, ορατότητα και οι προϋποθέσεις τους» στηρίζεται σε φωτογραφικό υλικό της οικογένειας του ναυάρχου Νικόλαου Μακκά. Σε αυτό απεικονίζονται και γυναίκες που φροντίζουν παιδιά στον δημόσιο χώρο, αποτελώντας το απαραίτητο συμπλήρωμα της δημόσιας εικόνας και τεκμήριο της κοινωνικής θέσης της αστικής οικογένειας. Η Βιολέττα Χιονίδου στο κείμενο «Υπηρέτριες στην Ελλάδα, 19ος-20ός αιώνας: μορφές και σχέσεις εργασίας» καταγράφει την ασάφεια και την πολυπλοκότητα της σχέσης (εργασιακής και διαπροσωπικής) υπηρέτριας και εργοδότη/τριας, τις διαφοροποιήσεις ανάλογα με την κοινωνική τάξη της εργοδοτικής οικογένειας και τονίζει τη σημασία της διάκρισης εσωτερικής και εξωτερικής οικιακής εργασίας. Η Ζιζί Σαλίμπα στο κείμενο «Από υπηρέτρια νοικοκυρά: η διάχυση του υλικού πολιτισμού στα λαϊκά στρώματα της πόλης (19ος-20ός αιώνας)» μελετά πώς μέσω του γάμου συντελείται η μεταμόρφωση της υπηρέτριας σε νοικοκυρά οδηγώντας στην ανάδυση μιας νέας συλλογικής οντότητας, της νοικοκυράς των λαϊκών στρωμάτων. Στο δικό τους νοικοκυριό συνεισφέρουν μέσω των

χρημάτων και των γνώσεων που έχουν αποκτήσει από την υπηρετική εργασία, «διαχέοντας» τον πολιτισμό της αστικής τάξης στις λαϊκές συνοικίες των ελληνικών πόλεων. Ο Ιορδάνης Ψημμένος στο κείμενο «Η μετανάστρια οικιακή εργάτρια στην περίοδο της κρίσης» αναδεικνύει την καθοδική πορεία των γυναικών αυτών. Συγκεκριμένα, την περίοδο της οικονομικής κρίσης κάποιες επιστρέφουν στην εσωτερική οικιακή εργασία, βλέπουν τα οικογενειακά τους εισοδήματα να μειώνονται, τα κοινωνικά δίκτυα προστασίας να διαλύονται, η ανανέωση των αδειών παραμονής να γίνεται ιδιαίτερα δύσκολη. Μέσω της επικέντρωσης στις μετανάστριες οικιακές εργάτριες επιχειρείται η κατανόηση τόσο των διαδρομών ζωής τους όσο και των τρόπων παραγωγής και αναπαραγωγής βασικών ανισοτήτων στην ελληνική κοινωνία.

Στο δεύτερο μέρος με τίτλο «Όψεις της οικιακής εργασίας στη ζωγραφική και τη λογοτεχνία», η Λία Γυιόκα στο κείμενο «Εικόνες δούλων και υπηρετών σε νεοελληνικά έργα ζωγραφικής του 19ου αιώνα: μία σπάνια θεματολογία», καταγράφει τη σταδιακή διάκριση ανάμεσα σε σκλάβους και υπηρέτες στη Δ. Ευρώπη από την περίοδο της αποικιοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι υπηρέτριες (18ος -μέσα 19ου αι.) αποτελούν προσφιλέ θέμα στη ζωγραφική, ενώ η ύπαρξη των δούλων αποσιωπάται και συνδέεται μόνο με την υποδούλωση χριστιανικών πληθυσμών από τους μουσουλμάνους. Ο Δημήτρης Πολυχρονάκης στο κείμενο «“Το κωμικό alter ego του κυρίου του”»: επιβιώσεις του κωμικού υπηρέτη στη νουβέλα *Ο πίθηκος Ξουθ* (1848) του Ι. Πιτζιπίου» υποστηρίζει πως στην κωμωδία ο υπηρέτης έχει πρωταγωνιστικό ρόλο και μαζί με τον κύριο του αποτελούν ένα ισχυρό δίδυμο που αποτυπώνει τις αντιθέσεις της ζωής. Ο Πιτζιπίος στο έργο του υπενθυμίζει το προσωρινό της θέσης των ανθρώπων (ο υπηρέτης-πίθηκος ήταν πρώην Πρώσος λόγιος), σπιλιτεύει το πομπώδες και γελοίο της ελληνικής αριστοκρατίας (ο κύριος/ αριστοκράτης ήταν αγροτικής καταγωγής), τον άκριτο εξευρωπαϊσμό των Ελλήνων που τους καθιστά υπηρέτες/ δούλους ξένων συμφερόντων. Για τη Μαρία Αθανασοπούλου στο «Υπηρέτες στην ποίηση: η περίπτωση του Κ.Π. Καβάφη», η παρουσία του υπηρέτη στην ποίηση του Καβάφη μπορεί να ερμηνευθεί ως σχόλιο στις δουλειές των ανθρώπινων σχέσεων. Στα ερωτικά του ποιήματα χρησιμοποιεί τη λέξη υπηρέτης/τρια κυριολεκτικά και δίνει στα πρόσωπα αυτά κεντρικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων. Στα ιστορικά του ποιήματα δεν χρησιμοποιεί κυριολεκτικά τη λέξη, αλλά αναφέρεται στους συσχετισμούς δύναμης ανάμεσα σε ηγεμόνες, αυτοκράτορες ή κράτη. Η Κατερίνα Μπλαβάκη στο κείμενό της «Ενσωματώσεις της οικιακής εργάτριας στη μεταπολεμική πεζογραφία: σπίτι και έθνος σε περιόδους κρίσης» εξετάζει το διήγημα «Οι καθαρίστριες» (1966) του Ρένου Αποστολίδη και τα μυθιστορήματα *Eis ton páto tis eikónas* (1990) της Μάρως Δούκα και *Η άκρα ταπείνωση* (2015) της Ρέας Γαλανάκη. Και στα τρία εκτυλίσσονται μικροϊστορίες οικογενειών –με τις γυναίκες, μητέρες και οικιακές εργάτριες, να έχουν κεντρική θέση– στο πλαίσιο ενός έθνους σε κρίση, με το ατομικό και το συλλογικό δράμα να συμπλέκονται αναδεικνύοντας τον αξεδιάλυτο δεσμό δημόσιου και ιδιωτικού χώρου.

Το τρίτο μέρος αφορά «Το υπηρετικό προσωπικό στη δραματολογία και τη θεατρική πράξη». Η Ιουλία Πιπινιά με το κείμενό της «Από τη Σμύρνη ως τη Ζάκυνθο: δραματικά είδη, ηθογραφική παράδοση και υπηρετικό προσωπικό στις αρχές του 19ου αιώνα», υπενθυμίζει πως στη δραματολογία είναι από τον 18ο αιώνα που υπηρέτες/τριες γίνονται κεντρικά υποκείμενα της ιστορίας, αμφισβητούν έννοιες ταυτισμένες με τη θέση τους. Στην Ελλάδα τα έργα που ανοίγουν τον δρόμο είναι ο *Φιλάργυρος* του Μολιέρου (διασκευή Κ. Οικονόμου), *Φιλάργυρος* της Ελ. Μουτζάν Μαρτινέγκου και *Βασιλικός* του Α. Μάτεση. Η αλλαγή θα ολοκληρωθεί στα τέλη του 19ου αιώνα με

το κωμειδύλλιο του Κορομπλά *Η τύχη της Μαρούδας*. Η Κωνσταντίνα Γεωργιάδη στο κεφάλαιο «Διαταξικοί έρωτες στο νεοελληνικό θέατρο: το παράδειγμα του Γρηγορίου Ξενόπουλου» εξετάζει τα έργα του που στο επίκεντρο έχουν τον έρωτα ανάμεσα στο υπηρετικό προσωπικό και τα αφεντικά τους. Η εστίαση είναι στους συσχετισμούς γυναικείας οικιακής εργασίας και σεξουαλικότητας, με νεαρές υπηρέτριες που είτε προκαλούν είτε αποτελούν θύματα των εργοδοτών στο πλαίσιο μιας ταξικής και εξουσιαστικής σχέσης· στην από-ανθρωποποίησή τους λόγω κοινωνικής θέσης και εργασίας· στη σύνδεση οικιακών εργατριών και πορνείας, με την οικιακή εργασία να εμφανίζεται ως προθάλαμός της σε κάποιες περιπτώσεις. Η Λίνα Ρόζη με το κείμενο «Από την *Αγγέλα* (1957) στην *Καθαρή πόλη* (2016): απεικονίσεις των οικιακών εργαζομένων στο μεταπολεμικό ελληνικό θέατρο», παρακολουθεί τις ιστορίες των οικιακών εργαζομένων στην Αθήνα από τα μεταπολεμικά χρόνια μέχρι το 2010. Στο έργο *Αγγέλα* του Γιώργου Σεβαστίκογλου, μέσα από την οπτική πέντε οικιακών εργατριών, παρουσιάζεται το κοινωνικό τοπίο της μετεμφυλιακής Αθήνας και καταγγέλλονται οι εξουσιαστικές σχέσεις εις βάρος ενός πληθυσμού που θεωρείται το πιο αδύναμο κομμάτι της εργατικής τάξης. Το θεατρικό *Καθαρή πόλη* των Ανέστη Αζά και Πρόδρομου Τσινικόρη στηρίζεται σε μετανάστριες οικιακές εργάτριες και στη μελέτη της αντίστοιχης βιβλιογραφίας. Οι πρωταγωνίστριες μιλούν για τη χώρα τους, για τη ζωή τους στην Ελλάδα, για τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων με την οικογένειά τους. Η έμφαση είναι στην έμφυλη εμπειρία της μετανάστευσης και στη συγκρότηση της εργασιακής τους ταυτότητας. Η Κωνσταντίνα Γεωργιάδη στο κείμενο «Η οικιακή εργασία στη σύγχρονη κωμωδία: το έργο των Θανάση Παπαθανασίου και Μιχάλη Ρέππα» εξετάζει το πώς μεταφέρεται από τους δύο συγγραφείς στη σκηνή τόσο η ένταξη των μεταναστριών στην οικιακή εργασία όσο και οι διαδικασίες ώσμωσης που συντελούνται λόγω της παρουσίας τους στον οικογενειακό ιστό. Η μετανάστρια οικιακή εργάτρια έχει αναβαθμισμένο ρόλο –συμμετέχει σε συζητήσεις, βοηθάει, στέκεται κριτικά απέναντι στις πράξεις των εργοδοτών/τριών–, ενώ οι στάσεις των εργοδοτών αναδεικνύουν τα στερεότυπα και τον επιθετικό ναρκισσισμό της ελληνικής οικογένειας. Ο Γιάννης Λεοντάρης στο κείμενο «Ιδεολογία και σωματικότητα: το δίπολο “αφεντικό-υπηρέτης” στην παράσταση *Κύκλοι/Ιστορίες* (2013)», εστιάζει στο έργο του Ζοέλ Πομμερά, όπως παρουσιάστηκε το 2013 στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών από τον θίασο Κανιγκούντα. Ο Πομμερά διερευνά τους μηχανισμούς που παράγουν και αναπαράγουν σχέσεις επιβολής και πώς αυτοί σχετίζονται με την οδύνη της ψυχής και του σώματος. Κι ενώ στην παράσταση δηλώνεται η εξίσωση εργαζόμενου και υπηρέτη στον καπιταλισμό (οι υπηρέτες φορούν φόρμες εργασίας), υπογραμμίζεται ταυτόχρονα πως σε ένα εξουσιαστικό πλέγμα σχέσεων δεν μπορεί να υπάρξει αρμονία για κανέναν (τα σώματα υπηρετών και κυρίων είναι απορρυθμισμένα). Η Άννα Σταυρακοπούλου στο κείμενό της «Υπηρέτες σε δύσκολους καιρούς: ανεβάσματα του *Τέλους του παιχνιδιού* του Μπέκετ στην Ελλάδα της κρίσης» επισημαίνει πως στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης το θέατρο ανθεί. Την «τιμητική» του έχει ο Σάμουελ Μπέκετ και ειδικά το αλληγορικό *Τέλος Παιχνιδιού* (πέντε παραστάσεις, 2009-2017). Ο Κλοβ, υπηρέτης-γιος του τυφλού ακινητοποιημένου σε αναπηρική καρέκλα αφέντη Χαμ που μιλά μόνο για το παρελθόν, βρίσκεται σε διαρκή κίνηση, είναι ο μόνος που μπορεί να δει έξω από τον περικλειστό χώρο και να οραματίζεται το μέλλον. Χωρίς αυτόν ο αφέντης δεν θα είχε καμία πιθανότητα επιβίωσης. Το έργο παρουσιάζει τη ζοφερή και παράλληλα γελοία καθημερινότητα των πρωταγωνιστών και καλεί τους θεατές να σκεφτούν τη δική τους ζωή.

Το τέταρτο μέρος του τόμου έχει τίτλο «Απεικονίσεις στον κινηματογράφο και την τηλεόραση». Το κείμενο της Παναγιώτας Μήνη «Ο δρόμος για την προεδρία στο “Σωματείο Ελληνίδων

Υπηρετριών”: μεταμορφώσεις της υπηρέτριας στην κινηματογραφική κωμωδία στις δεκαετίες 1950-1970», εξετάζει τις αλλαγές στους τρόπους με τους οποίους αναπαρίστανται οι υπηρέτριες και λειτουργεί η ιδεολογία στην εμπορική τέχνη. Τη δεκαετία του 1950 (*Ένα βότσαλο στη λίμνη*) ταυτίζονται με την οπισθοδρομικότητα, τη φτωχική αγροτική προέλευση, τη μειωμένη αντίληψη, την υποτακτικότητα, στοιχεία που αντιστικτικά αναδεικνύουν την ανωτερότητα της αστής εργοδότης. Σταδιακά, οι υπηρέτριες εμφανίζονται εκμοντερνισμένες, επιδιώκοντας (όχι απαραίτητα επιτυχημένα) να μη διαφέρουν από τις αστές εργοδότητες (ρούχα, κόμμωση, τρόποι, ομιλία). Στην ταινία *Η προεδρίνα* (1972), η υπηρέτρια είναι η δραστήρια και δυναμική πρωταγωνίστρια, που υψώνει τη φωνή της στα αφεντικά, ιδρύει σωματείο. Μάλιστα, ενσαρκώνει την κυρίαρχη συντηρητική ιδεολογία, σχολιάζοντας τις μη συμβατικές πρακτικές των μελών της εργοδοτικής οικογένειας που θέτουν σε κίνδυνο τη σταθερότητα του αστικού σπιτιού. Για τον Παναγιώτη Δενδραμή, «Ενάντια στα στερεότυπα: η απεικόνιση του υπηρετικού προσωπικού στο *Προξενίο της Άννας* (1972) και στους *Τεμπέληδες της εύφορης κοιλάδας* (1978)», τη δεκαετία του 1970 ο Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος παρουσιάζει την υπηρέτρια με εντελώς καινούριο τρόπο. Στο *Προξενίο της Άννας*, ο σκηνοθέτης Παντελής Βούλγαρης, μέσω μιας ρεαλιστικής προσέγγισης, αποτυπώνει τις συνθήκες ζωής των υπηρετριών στον ασφυκτικό οικιακό/ιδιωτικό χώρο που τις διαμορφώνει ως σιωπηλά, υπάκουα και πειθαρχημένα υποκείμενα. Στην ταινία *Τεμπέληδες της εύφορης κοιλάδας* τέσσερις άνδρες (πατέρας και γιοι) ζουν στο αρχοντικό που κληρονόμησαν και βυθίζονται σταδιακά στην ακινησία και τελικά σε έναν συνεχή ύπνο. Η υπηρέτρια, ο μοναδικός ενεργητικός μέχρι το τέλος χαρακτήρας, είναι αυτή που στην πράξη κρατά ζωντανούς τους αστούς εργοδότες της. Εδώ, δεν επιχειρείται μια ρεαλιστική απεικόνιση της ζωής των υπηρετριών, αλλά αφενός η συνομιλία με τον διεθνή κινηματογράφο, κυρίως με το αλληγορικό και σατιρικό σύμπαν του Λουίς Μπουγιουέλ, και αφετέρου η κριτική της αστικής τάξης. Η Λυδία Παπαδημητρίου στο κείμενο «Η αξιοπρέπεια της οικιακής εργασίας: η ταινία *Στο Σπίτι* (Αθανάσιος Καρανικόλας, 2014) και οι πρόδρομοί της στον ελληνικό κινηματογράφο» επισημαίνει πως και αυτή η ταινία δεν αναπαράγει τα κυρίαρχα στερεότυπα για τις υπηρέτριες –μετανάστριες πλέον. Από τη μία, παρουσιάζει την εκμετάλλευση που υφίστανται οι γυναίκες αυτές τονίζοντας την υποκρισία και την παρακμή της αστικής εργοδοτικής οικογένειας και από την άλλη τις ισχυροποιεί, αναδεικνύοντας την ηθική τους ανωτερότητα και την πολιτική τους συνείδηση. Η Ιωάννα Βωβού στο τελευταίο κείμενο του τόμου, «Υπηρετικό προσωπικό και ελληνικές τηλεοπτικές σειρές: “τα παιδιά ενός κατώτερου θεού”, ο “χορός”, η αφηγηματική αντίστιξη και η απόσταση από τον ρόλο», εστιάζει στην παρουσία του υπηρετικού προσωπικού σε τηλεοπτικές σειρές. Στη *Λωξάντρα*, οι υπηρέτες παραπέμπουν στην ιστορικοπολιτισμική πραγματικότητα της ψυχοκόρης/ψυχογιού αποτελώντας τα κατώτερα μέλη της εργοδοτικής οικογένειας (σχέση οικειότητας με την πρωταγωνίστρια-κυρία, διακριτά καθήκοντα, διακριτή εμφάνιση, συμπεριφορά, ομιλία). Στη *Λάμψη* το πολυπληθές υπηρετικό προσωπικό είναι αντίβαρο στην πολυτελή ζωή της εργοδοτικής οικογένειας, στυλοβάτης της ηθικής τάξης, alter ego αφηγητή και τηλεθεατή/τριας. Σε κωμικές σειρές (Ντόλτσε Βίτα, Είσαι το ταίρι μου, Δυο ξένοι, Λατρεμένοι μου γείτονες) επιλέγεται η «απόκλιση από τον ρόλο» και στηλιτεύεται όχι η επαγγελματική ιδιότητα του υπηρετικού προσωπικού αλλά το συλλογικό φαντασιακό που ιστορικά τη συνοδεύει.

Βιβλιοκριτική

Καλλιόπη Σπανού

Καθηγήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στρατηγάκη, Μ. (2021). *Πολιτικές Ισότητας των Φύλων. ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα*. Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.

Το βιβλίο της Μαρίας Στρατηγάκη αποτυπώνει τη θεσμική διαδρομή του ζητήματος ή καλύτερα της διεκδίκησης της Ισότητας των Φύλων (ΙΦ). Από την Κοινωνία των Εθνών, στον ΟΗΕ, την ΕΕ και μετά στην Ελλάδα, μας ταξιδεύει στο θεσμικό χώρο και χρόνο όπου αναπτύσσεται η διαρκής αλληλεπίδραση εθνικού, ευρωπαϊκού και διεθνούς. Αναδεικνύει τη διάχυση ιδεών και πολιτικών, μια μαθησιακή διαδικασία που οδήγησε στη διεύρυνση της αντίληψης της ισότητας και του ρόλου των γυναικών στην κοινωνία.

Μέσα από αυτή την περιήγηση, δείχνει πόσα πολλά έγιναν σε θεσμικό επίπεδο, ιδίως τα τελευταία 40-50 χρόνια και στην Ελλάδα, τιμώντας ταυτόχρονα τις προσωπικότητες που συνέβαλαν σε αυτό. Η συγγραφέας είχε μια εξέχουσα θέση στη διαδρομή αυτή, αφού και η ίδια υπηρέτησε με προσήλωση και συνέπεια τους στόχους της Ισότητας των Φύλων. Μεταξύ άλλων από τη θέση της Γενικής Γραμματέως και μάλιστα σε μια ταραγμένη εποχή.

Μας παραδίδει λοιπόν ένα βιβλίο, που αντλεί από την ακαδημαϊκή γνώση αλλά και την εμπειρία, ένα βιβλίο που μοιάζει και με απολογισμό. Ένα βιβλίο οργανωμένο, με σαφή και συνεπή λογική, εξαιρετικά τεκμηριωμένο, ισορροπημένο και νηφάλιο στις αξιολογήσεις του. Ένα βιβλίο που μπορεί να διαβαστεί από πολλές σκοπιές:

- ως καταγραφή, ανάλυση και αποτίμηση της εξέλιξης του πλαισίου των ρυθμίσεων για την ισότητα των φύλων,
- ως ανάδειξη της κρίσιμης διεθνούς διάστασης του πλαισίου αυτού,
- ως «ιστορικό» της πολιτικής Ισότητας των Φύλων στην Ελλάδα,
- ως ανάδειξη των δυσκολιών εμπέδωσης δικαιωμάτων, και
- ως ένα παράδειγμα που αναδεικνύει στο πεδίο των πολιτικών Ισότητας των φύλων μια σειρά από ζητήματα, διλήμματα και δυναμικές που χαρακτηρίζουν γενικότερα την άσκηση δημόσιας πολιτικής.

Συνοιστά παράδειγμα του πώς αναπτύσσεται και εξελίσσεται μια δημόσια πολιτική, και μάλιστα οριζώντιου χαρακτήρα, με όλες τις δυσκολίες που συνεπάγεται αυτό. Απαιτεί συνεργασία και συναντίληψη πολλών φορέων με διαφορετικές προτεραιότητες, αφού η έμφυλη ανισότητα εκφράζεται σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής. Αυτή η ιδιαιτερότητα εξέφρασε ιδιαίτερα ο όρος gender mainstreaming.

Το βιβλίο αναδεικνύει επίσης τον διαχρονικό και διατοπικό χαρακτήρα μεγάλου μέρους των διλημάτων πολιτικής σχετικά με τη μορφή ανταπόκρισης στις διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος αλλά και των θεσμικών πειραματισμών για την αντίστοιχη αναδιάταξη της κρατικής μηχανής (Υπουργείο, υφυπουργείο, Γενική Γραμματεία, σε ποιο υπουργείο, με τι όνομα κλπ.)!

Ορισμένες σκέψεις με αφορμή το βιβλίο:

1. Εντυπωσιάζει πόσο νωρίς διεθνοποιείται το ζήτημα. Πρακτικά με τη γέννησή τους οι σύγχρονοι διεθνείς θεσμοί έρχονται αντιμέτωποι με το ζήτημα της ισότητας των φύλων. Από την Κοινωνία των Εθνών και στη συνέχεια στον ΟΗΕ αλλά και την ΕΕ, η συστηματική επιδίωξη των οργανώσεων γυναικών ήταν να διαμορφωθούν κατευθύνσεις, πλαίσια πολιτικές και μηχανισμοί για την προώθηση της ισότητας, η οποία αποδεικνύεται αενάως ζητούμενο.

Η διεθνοποίηση και ο εξευρωπαϊσμός δεν θα είχαν πάντως την ίδια επιρροή αν δεν συνοδεύονταν από τη σταδιακή οικοδόμηση μηχανισμών υποστήριξης και παρακολούθησης της εφαρμογής, προκειμένου οι γενικές κατευθύνσεις να επιφέρουν συγκεκριμένα αποτελέσματα. Αναπτύχθηκαν έτσι τα κρίσιμα εργαλεία μιας πολιτικής που συχνά κινδυνεύει να εξαντληθεί σε διακηρύξεις και ωραία λόγια.

Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, ως «policy taker», ο εξευρωπαϊσμός υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός όχι μόνο λόγω των κοινοτικών οδηγιών αλλά λόγω των χρηματοδοτικών εργαλείων. Επιτρέψτε μου να αναρωτηθώ τι θα γινόταν χωρίς την ΕΕ και το ΕΣΠΑ.

2. Το βιβλίο αποτυπώνει τη θεσμική διαδρομή της πολιτικής Ισότητας των φύλων. Μια διαδικασία καθόλου εύκολη. Προκειμένου μια διεκδίκηση να μεταφερθεί στα διεθνή, ευρωπαϊκά ή εθνικά κέντρα των αποφάσεων, πρέπει να αναγνωριστεί και να γίνει –με κάποιο τρόπο– αποδεκτή.

Στην περίπτωση της Ισότητας των φύλων απαιτείται να μεταβληθεί η αντίληψη περί δημόσιας & ιδιωτικής σφαίρας, μαζί με τις κατεστημένες αντιλήψεις και πρακτικές της έμφυλης ανισότητας. Δεν είναι τυχαίο ότι τα φεμινιστικά κινήματα συνέδεσαν το «ιδιωτικό» με το «πολιτικό». Αυτό ισχύει για θέματα όμως οι αμβλώσεις, αλλά και για τα αυξανόμενα περιστατικά βίας κατά των γυναικών –είτε ως ενδοοικογενειακή βία (όρος νέος, που –αδιανόητο!– άνοιξε το ιερό κουκούλι της οικογένειας δείχνοντας τις ενδεχόμενες προβληματικές σχέσεις) είτε γενικότερα ως άσκηση βίας με στόχο την υποταγή και της μετατροπή της γυναίκας σε άβουλο αντικείμενο.

Με βάση τη δική μου ανάγνωση του βιβλίου, από την εξέλιξη που αναλύει η Μαρία Στρατηγάκη αναδεικνύεται ότι προνομιακά πεδία της πολιτικής Ισότητας των φύλων φαίνεται να είναι όσα συνδέονται με τη δημόσια σφαίρα: ιδιότητα του πολίτη – ψήφος, συμμετοχή στην πολιτική ζωή, αλλά και με την απασχόληση. Δηλαδή, έξω από το σπίτι. Εισάγονται κανόνες, έστω με δυσκολίες και παλινωδίες, και μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο δυνατός ο έλεγχος εφαρμογής τους.

Αλλά οι δυσκολίες και τα όριά της πολιτικής Ισότητας των φύλων φαίνεται να εντοπίζονται στην ιδιωτική σφαίρα: σεξουαλική παρενόχληση, σεξουαλική εκμετάλλευση, ενδοοικογενειακή βία, βιασμός, και γενικά βία κατά των γυναικών μέχρι τα πρόσφατα παραδείγματα γυναικοκτονιών, κρύβονται σε ιδιωτικές σχέσεις.

Όσο εγγύτερα στην ιδιωτική σφαίρα, τόσο μεγαλύτερη η επιρροή των στερεοτύπων και προκαταλήψεων που περιέχει η κουλτούρα της εκάστοτε κοινωνίας. Τόσο μεγαλύτερη η αδιαφάνεια των σχέσεων εξάρτησης, τόσο περισσότερες οι αντιστάσεις, και οι δυσκολίες εφαρμογής των νομικών ρυθμίσεων για την ισότητα.

Σε αυτή τη βάση θα έλεγα ότι η πολιτική Ισότητας των φύλων επιχειρεί διαχρονικά να σπρώξει τα όρια της αντίληψης του «ιδιωτικού» και της αδιαφάνειας που το συνοδεύει, διότι όπως έχει

αποδειχθεί συχνά αυτή υπονομεύει δικαιώματα στο δημόσιο χώρο: στην αυτόνομη ύπαρξη των γυναικών.

3. Κρίσιμο στοιχείο είναι οι μορφές εξάρτησης: άλλες ορατές δια γυμνού οφθαλμού και άλλες υπόγειες. Εξάρτηση από πατέρα ή σύζυγο αλλά και εξάρτηση από το ρόλο των γυναικών στην φροντίδα των κατεχοχίν εξαρτημένων: τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι της οικογένειας κλπ. Σε αυτές τις σχέσεις εξάρτησης χτίζονται στερεότυπα που τις συνοδεύουν στην πολιτική, στην αγορά εργασίας, στην ιδιωτική ζωή. Εκφράζονται ως εμπόδια στην προσωπική διαδρομή αλλά αφορούν δομικά στοιχεία της κοινωνίας.

Εξ ου και μια αντίληψη της Ισότητας εστιάζει στα «γυναικεία θέματα» (οικογένεια, παιδιά, φροντίδα εξαρτημένων ατόμων), αποδεχόμενη την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων. Έτσι καταλήγει να ταυτίσει τα δικαιώματα των γυναικών με επιμέρους πεδία της κοινωνικής πολιτικής αρνούμενη την αυθυπαρξία της διεκδίκησης αλλά και της σχετικής πολιτικής.

Η παρατήρηση αυτή συνδέεται και με το ζήτημα της αμφισημίας των εργαλείων πολιτικής της Ισότητας των φύλων. Πολλές ρυθμίσεις έχουν διπλή ανάγνωση: Βοηθούν ώστε να διατηρήσουν τον παραδοσιακό τους ρόλο και καθλώνουν τις γυναίκες σε αυτόν ή δίνουν ώθηση ώστε να έχουν αυτόνομη κοινωνική και οικονομική παρουσία; Είναι λοιπόν όπως σημειώνει η Μαρία Στρατηγάκη οι γυναίκες «ειδικό κοινό» ή μήπως δεν νοείται η κοινωνία χωρίς αυτές;

Αλλά και τι συμβαίνει με τις λοιπές μορφές διακρίσεων; Ποια η σχέση τους με την έμφυλη ανισότητα; Πως αντιμετωπίζονται όταν οι γυναίκες είναι αντικείμενο πολλαπλών διακρίσεων, όταν συμπίπτουν και άλλες ιδιότητες που τις καθιστούν ευάλωτες; (φυλετικές, σεξουαλικού προσανατολισμού ή μειονότητες, μετανάστριες ή πρόσφυγες κλπ.).

Αν και τα εργαλεία είναι συχνά κοινά (π.χ. θετικές διακρίσεις ή ποσοτώσεις) μπορούν ή πρέπει να ομαδοποιηθούν υπό την γενική ομπρέλα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή των διακρίσεων και τι σημαίνει αυτό για το ειδικό ζήτημα της Ισότητας των φύλων; Το θέμα δεν είναι θεωρητικό. Όπως δείχνει το βιβλίο, έχει συνέπειες. Δημιουργεί διλήμματα στρατηγικής με άμεσο αντίκτυπο και στον τρόπο με τον οποίο θα αναπτυχθεί η κρατική δράση, θα δημιουργηθούν πολιτικοδιοικητικές δομές και θα διαμορφωθούν στόχοι πολιτικής.

4. Και τέλος η θεσμική εξέλιξη της πολιτικής Ισότητας των φύλων στην Ελλάδα, που θεωρώ και την καρδιά του βιβλίου.

Την αφετηρία βρίσκουμε στο Σύνταγμα του 1975, που όπως σε άλλα θέματα εμφανίζεται ιδιαίτερα εκσυγχρονιστικό, ως οιονεί διαπαιδαγώγηση, απέναντι σε κατεστημένες αντιλήψεις. Αλλά το μεγάλο «παράθυρο ευκαιρίας» ανοίγεται το 1981 με τον αέρα της ανανέωσης και της πολιτικής αλλαγής αλλά και από τη συμμετοχή στο ευρύτερο περιβάλλον της ΕΕ στην οποία εντάσσεται η χώρα.

Είναι προφανές από το βιβλίο ότι από τη 10ετία του 1980 η Ελλάδα επέδειξε πολύ γρήγορα ανατακλαστικά όσον αφορά τις θεσμικές εξελίξεις στο πεδίο αυτό. Πολύ γρήγορα δημιουργείται η Γενική Γραμματεία Ισότητας και αργότερα το ΚΕΘΙ με μια εντυπωσιακά μακρόχρονη και σταθερή διαδρομή έως σήμερα, παρά τις κατά καιρούς δυσκολίες και αμφισβητήσεις. Επιπλέον όμως αξίζει να τονιστεί η εντυπωσιακή και δυσεύρετη σε άλλη δημόσια πολιτική συνέχεια παρά τις εναλλαγές προσώπων και την κομματική προέλευσή τους. Ο στόχος της ισότητας των φύλων κατάφερε, όπως δείχνει το βιβλίο, να υπερβεί κομματικές γραμμές. Η ύπαρξη δικτύων σε επίπεδο κοινωνίας που συνέδεαν τα πρόσωπα και πλαισίωναν τις αντιλήψεις τους φαίνεται να έπαιξε

σημαντικό ρόλο σε αυτό. Θα προσέθετα ίσως τη σαφήνεια του βασικού στόχου και την συμβολή της ευρωπαϊκής πολιτικής στο πεδίο αυτό.

Από την δεκαετία του 1980 έγιναν σημαντικές αλλαγές στο καθεστώς των γυναικών –ξεπερνώντας μερικές φορές και χώρες περισσότερο προηγμένες στον τομέα αυτό. Αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο, π.χ. στο ζήτημα του επωνύμου μετά το γάμο, μέχρι πιο πρόσφατα τη χωριστή εκκαθάριση φόρου των συζύγων και τη δυνατότητα χωριστής φορολογικής δήλωσης. Οι νέες ρυθμίσεις επιτρέπουν όλο και περισσότερη ελευθερία στις αποφάσεις των γυναικών, ως αυτόνομα άτομα και όχι ως παραρτήματα άλλων.

Πρόκειται για μια πορεία διαρκούς ανάπτυξης, κάλυψης κενών, εμπλουτισμού και βελτίωσης των ρυθμίσεων. Από τις άμεσες στις έμμεσες διακρίσεις, στην καταπολέμηση σεξιστικών προτύπων στα ΜΜΕ –μάλλον προβληματικός τομέας-, στην αρωγή σε θύματα βίας κλπ. Χωρίς βέβαια να λείπουν οι παλινωδίες, με κατ'εξοχήν παράδειγμα το ζήτημα του επωνύμου, αφού οι παραδοσιακές αντιλήψεις караδοκούν σε κάθε ευκαιρία. Αλλά και σε επίπεδο συμβολισμού: πώς προσλαμβάνεται η Ισότητα των Φύλων όταν συνδυάζεται στην ίδια δομή με την οικογενειακή πολιτική και το δημογραφικό;

Το τοπίο έχει αλλάξει σημαντικά τις τελευταίες πέντε δεκαετίες. Διαφαίνεται όμως στο βιβλίο και πόσο εύθραυστη είναι ακόμη η πολιτική της Ισότητας των φύλων. Με την κρίση φάνηκε να χάνονται ευκαιρίες θεσμικής εξέλιξης, ενώ τελευταία φαίνεται να επανακάμπτει ο κοινωνικός συντηρητισμός, όχι μόνο με προφάσεις και συγκυριακά προσκόμματα αλλά με κατά μέτωπον επίθεση.

Αν υπάρχει ένα ευρύτερο δίδαγμα που προκύπτει μέσα από τις γραμμές του βιβλίου είναι ότι οι νέες γενιές οφείλουν να συνειδητοποιήσουν την αξία τους και να είναι σε εγρήγορση για την υπεράσπιση όσων με κόπο κατακτήθηκαν.

